

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Історичний факультет

Кафедра історіографії, джерелознавства та археології

Пояснювальна записка

до дипломної роботи

магістра

на тему: «Фортифікаційні споруди України в період середньовіччя»

Виконав: студент II курсу

магістратури

заочної форми навчання

напряму підготовки (спеціальності)

032 – історія та археологія

Герасим Владислав Миколайович

Керівник: к.і.н., доц. Скирда В. В.

Рецензент: к.і.н., зав. відділу

археології ХІМ Аксьонов В.С.

Харків – 2023

Зміст

Список скорочень.....	3
Вступ.....	4
Розділ 1. Історіографія, джерельна база та методологія дослідження.....	9
1.1. Історіографія.....	9
1.2. Джерельна база.....	31
1.3. Методологія.....	32
Розділ 2. Фортифікаційні споруди на території Лівобережної України.....	36
Розділ 3. Фортифікаційні споруди на території Правобережної України...	67
Висновки.....	97
Список використаних джерел та літератури.....	100
Додатки.....	111
Резюме.....	135
Summary.....	135

Список скорочень

АДУ – Археологія і давня історія України

АО – Археологические открытия

АОН – Археологические открытия на новостройках

АП УРСР – Археологічні пам'ятки УРСР

АС – Археологический съезд

ИАК – Известия Археологической комиссии

КСИА АН УССР – Краткие сообщения Института археологии АН УССР

КСИАУ – Краткие сообщения Института археологии АН УССР

КСИИМК – Краткие сообщения Института истории материальной культуры

МДАПВ – Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині

МИА – Материалы и исследования по археологии СССР

СА – Советская археология

ХИАО – Харьковское историко-археологическое общество

ХИФО – Харьковское историко-филологическое общество

Вступ

Київська Русь (Русь-Україна) в давньоскандинавській епічній літературі доволі часто згадувалася під назвою Гардарика, що перекладається як «країна міст (городів)»¹. Звичайно, що подібні поселення існували й до цього періоду, а саме за доби раннього середньовіччя.

Говорячи про фортифікаційні споруди в першу чергу слід зазначити, що вони завжди пов'язані з таким типом археологічних пам'яток, як городища.

Городищами називають місця, де збереглися рештки (або їх сліди знайдені під час археологічних розкопок) укріплених поселень, де в давні часи був гóрод, городóк (від прасл. *gorditi* – «зводити укріплення довкола») – у часи давніх слов'ян – постійні укріплені поселення, де часто відбувався й міжобщинний обмін. Однак в першу чергу, вони також являли собою оборонний комплекс. Одним із найважливіших елементів таких дерев'яних оборонних укріплень були ворота. Поступово такі укріплені (обгороджені) об'єкти поступово перетворювалися на оборонні, торговельно-ремісничі та адміністративні центри племінних об'єднань². На теренах України подібний вид археологічних пам'яток з'являється ще за доби пізньої бронзи.

Вже у Повісті минулих літ зустрічається термін «городище», яким літописець позначав залишки будь-яких укріплених пунктів. У цьому ж значенні цей термін закріпився й до наших днів і не лише в науковій літературі, а й у свідомості українського населення³.

Відносно ж появи городів (міст), існує точка зору, про їх виникнення в період переходу суспільства до відтворюючих форм господарства, появи ремісництва та розвитку торгівельних шляхів. За походженням це слово пов'язане з праслов'янським *gordъ* («огорожене місце», «огорожа»), *gorditi*

¹ Гардарікі // Енциклопедія українознавства. Словникова частина. Париж; Нью-Йорк; Львів, 1993. Т. 1. С. 356.

² Етимологічний словник української мови : в 7 т. Київ, 1982. Т. 1: А-Г. С. 581.

³ Древнерусские поселения Среднего Поднепровья (Археологическая карта). Киев: 1984. С. 6.

(«зводити укріплення довкола») і вважається спорідненим з прагерманським *gardaz* («огорожа», «двір», «сад»), готським *gards* («двір») та литовським *gardas* («сад»). Походження всіх цих термінів пов'язано з праіндоєвропейським словом *ghordhos*, *gher-* («огороджувати»)¹.

«Городи» мали дерев'яну огорожу й функціювали, як центри обміну і торгівлі між племенами й общинами. З часом, біля них, а той у них, починали селитись ремісники. Саме з поняттям «місце», «селище», «базарна площа» (праслов'янське – *město* і давньо-руське – *мѣсто*) пов'язана й сучасна українське позначення великого населеного пункту – «місто»².

Однак, археологічний термін городище не завжди відповідає соціальному терміну – місто. Доволі часто городище було сільським поселенням і не мало ніяких ознак міста, окрім фортифікаційних споруд. Перші подібні пам'ятки відомі вітчизняним археологам з періоду бронзової доби, але найбільшого поширення вони зазнали за доби середньовіччя.

Тому, тема нашого дослідження присвячена не виключено середньовічним містам, які існували в цей час на території сучасної Лівобережної України, а всім населеним пунктам, що мали якісь фортифікаційні споруди.

Враховуючи цей факт, в роботі будуть розглянуті городища, які належали носіям ряду археологічних культур розповсюджених на території сучасної України в період середньовіччя: празько-корчакської, пеньківської, колочинської, салтівської, волинцевсько-роменської Луки-Райковецької та культури Київської Русі.

Актуальність теми полягає в тому, що незважаючи на більш ніж двохсот річний термін дослідження середньовічних городищ на території Лівобережної України, залишається не висвітленою низка проблем, пов'язаних з питаннями їх фортифікації.

¹ Енциклопедія історії України: Т. 6. Ла – Мі. Київ, 2009. С. 676.

² Там само. С. 677.

Відповідно до цього, *новизна роботи* полягає в спробі надати загальний нарис розвитку фортифікаційної справи у носіїв різних археологічних культур, які існували в добу середньовіччя на території сучасної України.

Об'єктом дослідження є прийоми, застосовані у військовій архітектурі та будівельні матеріали, якими користувалося осіле населення, що проживало на території сучасної України за часів раннього й розвинутого середньовіччя.

Предметом дослідження є оборонні споруди побудовані населенням салтівської та слов'янських культур згаданого часу.

Територіальні рамки роботи охоплюють сучасну лісостепову й поліську територію сучасної України де було розташовано найбільша кількість городищ побудованих носіями середньовічних археологічних культур.

Хронологічні рамки роботи обмежені періодом від V до XIII століття, тобто від початку середньовіччя до припинення існування Київської Русі.

Метою роботи є всебічне висвітлення проблем і рішень пов'язаних із фортифікаційною справою середньовічного населення України.

Відповідно до цього, нам необхідно виконати наступні завдання:

- розглянути історіографію вивчення середньовічних городищ;
- визначити джерельну базу дослідження;
- визначити основні типи фортифікаційних споруджень;
- виявити локальні особливості в побудові городищ;
- спробувати з'ясувати етнічні особливості фортифікаційних споруджень.

За тривалий час (близько 200 років) наукового дослідження городищ раннього й розвинутого середньовіччя на теренах України, було отримано надзвичайно багатий матеріал, який дає змогу доволі чітко уявити їх фортифікаційні особливості. Дослідження радянського попередніх часів були узагальнені в кількох монографічних роботах. Однак, роботами вітчизняних археологів за часи незалежності було здобуто значний пласт матеріалів, який дає змогу переглянути деякі тези висловлені дослідниками попередніх часів.

Тому *новизна роботи* полягає в спробі автора, розглянути основні доробки й висновки авторів стосовно середньовічних городищ та підсумувати отримані матеріали, що до їх фортифікацію.

Перші дані про наявність стародавніх городищ у регіоні, який обрано нами для магістерського дослідження, можна знайти в Книзі Великому кресленню¹. Серед перелічених там городищ, за багаторічними дослідженнями археологів, виявилася й значна кількість таких, які відносяться до середньовіччя. На території Наддніпрянської України саме городища зазначені в цій книзі поклали початок планомірним археологічним дослідженням².

На початковому етапі городища, як і інші категорії археологічних пам'яток розкопувалися з метою колекціонування. Однак, з середини ХІХ ст. ситуація змінюється на краще (в першу чергу в Наддніпрянській Україні), що було пов'язано з створенням царській Росії наукових установ, які переймалися проблемами дослідження археологічних пам'яток. Зокрема, важливу роль у цьому відігравали Археологічні з'їзди, проведення яких ініціювало імператорське Московське археологічне товариство і значна частина яких відбулася в великих губернських містах України.³ Важливим для нас є одне з завдань, яке це Товариство ставило перед дослідниками, а саме, складання археологічних карт регіонів, на яких позначалися й городища. Таких карт по Україні було зроблено три. Дві з них, по Волинській і Київській губерніям було складено професором Київського університету св. Володимира, В.Б. Антоновичем⁴, а професором Харківського університета

¹ Книга большому чертежу или древняя карта Российского государства, поновленная в разряде и списанная в книгу 1627 года. СПб., 1838.

² Скирда В.В. Археологічні дослідження В.В. Пасека на Харківщині // Вісник ХДУ. 1998. № 413. Історія. Вип. 30. С. 61.

³ Юренко С.П. Археологічні з'їзди в Україні. Київ, 2004.

⁴ Антонович В. Б. Археологическая карта Киевской губернии. Москва, 1895; Антонович В. Б. Археологическая карта Волынской губернии // Труды XI АС в Киеве. Москва, 1901. Т. 1. С. 1-140.

Д.І. Багалієм – археологічна карта Харківської губернії¹. Їх автори не лише відмічали городища на мапах, але й наводили характерні риси їх оборонних споруд і розміри.

З того часу й до наших днів значна частина вчених-археологів працювала над різноманітними проблемами пов'язаними з дослідженнями городищ різних періодів, серед яких переважна кількість належала до середньовіччя. Найбільший внесок у розробку питань вивчення архітектури, й зокрема фортифікації городищ було зроблено такими дослідниками як А. В. Прахов, П. П. Покришкін, В.Б. Антонович, В.Г. Ляскоронський, Д. Я. Самоквасов, М. К. Каргер, П.О. Раппопорт, М.П. Кучера, А.В. Куза і багато інших², в тому числі й сучасних вітчизняних археологів, діяльність яких буде розглянута в історіографічному розділі.

Робота складається зі списку скорочень, вступу, трьох розділів, висновків, списку джерел і літератури та додатків з ілюстративним матеріалом.

¹ Багалей Д.И. Объяснительный текст к археологической карте Харьковской губ. // Труды XII АС в Харькове, 1902. Москва, 1905. Т. 1. С. 1–92.

² Асеев Ю. С. Архитектура Київської Русі. Київ, 1969. С. 4-6; Кучера М.П. Слов'яно-руські городища VIII–XIII ст. між Саном і Сіверським Дінцем. Київ, 1999. С. 7-11.

Розділ 1. Історіографія, джерельна база та методологія дослідження

Достатня кількість джерел, ступінь вивченості певної проблеми в історіографії та наявність загальних та спеціальних методів отримання інформації з джерел безпосередньо впливають на вибір теми дипломної роботи. У зв'язку з цим велике значення набуває характеристика джерел, огляд спеціальних досліджень та аналіз методів історичного дослідження.

1.1 Історіографія.

Появу наукового інтересу до залишків давніх городищ на теренах Східної Європи можна віднести до початку XIX ст., коли Зоріан Доленга Ходаковський заявив про важливість їх вивчення для кращого розуміння давньої історії наших предків. Однак, на початковому етапі вони вивчалися без культурних, етнічних, або часових прив'язок. До того ж, у продовж більше ста років від початку робіт З. Ходаковського, через великі затрати й малу кількість цікавих знахідок які б могли поповнити різноманітні колекції (приватні, державні тощо), масштабні розкопки городищ на території сучасної України не проводилися. Тим не менше, за цей час дослідники значно вдосконалили методіку ведення розкопок археологічних пам'яток, які мали фортифікаційні споруди¹. До того ж, в це період, а саме з 1873 року, за ініціативою Імператорського археологічного товариства в Середньому Подніпров'ї було проведено анкетування для збору даних про місцеві городища². До 70-х років XIX століття відносяться й перші розкопки фортифікаційних споруд на городища Лівобережної України проведені Д.Я. Самоквасовим³. Він також остаточно довів, що городища є не святилищами, а залишками оборонних споруд укріплених поселень. Значна

¹ Бондарець О. В. Специфіка вивчення давньоруських городищ // Наукові записки. 2006. Т. 49. Теорія та історія культури. С. 78-79.

² Древнерусские поселения... С. 6.

³ Самоквасов Д. Я. Древние города России. Санкт-Петербург, 1873; Самоквасов Д. Я. Историческое значение городищ // Труды III АС. Киев, 1878. Т. 1. С. 225–235.

частина цих матеріалів, а також отримана подальшими розкопками вченого, було опрацьовано й стало значною частиною його монографії «Северянская земля и северяне по городищам и могилам», що вийшла друком 1908 року¹. Говорячи про початок ХХ ст. і перші післяреволюційні роки, слід згадати про важливі дослідження городищ відомим українським археологом М.Є. Макаренком², який був одним із найактивніших членів Всеукраїнського археологічного комітету створеного при АН УРСР.

Широкомасштабні дослідження городищ на території України, коли фахівці почали приділяти значну увагу плануванню захисних споруд, будові укріплень і топографії подібних пам'яток розпочалися в 30-х рр. ХХ ст. і продовжуються понині³.

Далі будемо розглядати археологічні дослідження городищ окремих археологічних культур України періоду раннього й розвинутого середньовіччя.

Перші археологічні пам'ятки, які відносяться до ранньосередньовічного періоду на території України почали виявляти ще в ХІХ столітті. Це відбулося на Волині, під час проведення археологічних досліджень С.С. Гамченко між селами Ульха та Миропіль⁴. [Гамченко, 1901, с. 357]. В подальшому вони отримали назву корчакської, або празько-корчакської культури. Однак масштабні розкопки пам'яток цієї культури в межах України розпочалися лише з другої половини 50-х років минулого століття. Зокрема можна згадати про розкопки Волині, у Підністров'ї та Попрутті. Ю. В. Кухаренко у Попрутті, Підністров'ї та на Волині⁵, а також

¹ Самоквасов Д. Я. Северянская земля и северяне по городищам и могильникам, Москва, 1908.

² Макаренко Н. Е. Археологические исследования 1907-1909 гг. // ИАК. 1911. Вып. 43. С. 1-130; Макаренко Н. Е. Городища и курганы Полтавской губернии. Полтава, 1917; Макаренко Н.Е. Городище Монастирище // Науковий збірник за рік 1924. Киев, 1925. Вип. 19. С. 1-23.

³ Древнерусские поселения ... С. 79-82.

⁴ Гамченко С. С. Раскопки в бассейне р. Случи // Труды XI АС. Москва, 1901. Т. 1. С. 357.

⁵ Кухаренко Ю. В. Средневековые памятники Полесья. Москва: Изд-во АН СССР. 1961.

дослідження І.П. Русанової на Житомирщині¹.

В подальшому, у розкопках пам'яток корчакської культури займалося значне число археологів, серед яких особливо плідно працювали В.К. Гончаров, Ю.Н. Захарук, В.Д. Баран, С.П. Пачков, І.С. Винокур та О.М. Приходнюк². Значні роботи по вивченню пам'яток культури на Буковині були здійснені І.П. Русановою та Б.О. Тимощуком³. Найбільш важливими для нашої магістерської роботи являються розкопки В.В. Ауліха городищі у с. Зимно⁴.

Значно пізніше празьких, були виявлені старожитності пеньківської археологічної культури V-VII ст. Пам'ятки даної культури були вперше виділені в ході досліджень Кременчукської археологічної експедиції, яка працювала в 1956-1959 рр. під керівництвом Д.Т. Березовця біля С. Пеньківки в долине р. Тясмин. Під час цих робіт було виявлено чотири поселення і стільки ж ґрунтових могильників за обрядом кремації⁵.

В той же період, завдяки розвідковим дослідженням широко відомого в майбутньому харківського археолога Б.А. Шрамка, ряд пам'яток пеньківської культури було виявлено на Лівобережжі Дніпра. Стаціонарно вони розкопувалися в же в останній чверті ХХ ст., також археологами Харківського університету О.Г. Дьяченком і М.В. Любичевим⁶. Вони ввели

¹ Русанова И.П. Славянские древности VI-IX вв. между Днепром и Западным Бугом. Москва, 1973.

² Археология Украинской ССР : в 3 т. Киев, 1986. Т. 3. С. 98-102.

³ Русанова И.П., Тимощук Б.А. Кодын – славянские поселения V-VIII вв. на р. Прут. Москва, 1984. С. 7.

⁴ Ауліх В.В. Зимнівське городище – слов'янська пам'ятка V-VII ст. н.е. в Західній Волині. Київ, 1972.

⁵ Березовец Д.Т. Поселения улицей на р. Тясмине // МИА. 1963. № 108. С. 145-208; Березовец Д.Т. Могильник улицив у долині р.Тясмину // Слов'яно-руські старожитності. Київ, 1969. С.58-71.

⁶ Скирда В.В. Средневековые памятники в исследованиях Б.А. Шрамко // Борис Андрійович Шрамко: сторінки біографії, підсумки досліджень, спогади про вченого. Харків; Котельва, 2021. С. 111; Дьяченко А.Г. Исследования славянских памятников в бассейне Северского Донца // АО 1977. Москва, 1978; Любичев М.В. Контакты славян Днепро-Донецкого междуречья и населения северо-западной Хазарии в конце VII – начале VIII вв. // Древности. Харьковский историко-археологический ежегодник. Харьков, 1994. С. 87-90.

до наукового обігу ряд пам'яток пеньківської культури, серед яких особливо слід виділити поселення Занки, Суха Гомільша й Нижній Бишкин.

Говорячи про дослідження пеньківських старожитностей, особливо слід виділити розкопки металургійного горна здійснені впродовж 1959 – 1961 років В.І. Біззілею та В.М. Даниленком поблизу м. Гайворона на березі Південного Бугу¹

Особливе місце серед ранньосередньовічних городищ України належить Пастирському городищу. Перші стаціонарні розкопки на пам'ятці було проведено відомим вітчизняним археологом, чехом за походженням, В.В. Хвойкою в польові сезони 1898 та 1901 років. Вже під час цих розкопок було виявлено матеріали, які автор відніс до доби середньовіччя².

Подальші дослідження на Пастирському городищі були поновлені лише наприкінці 30-х років ХХ століття. Це були розкопки проведені у 1938 році експедицією під керівництвом І.В. Фабріціус та С.В. Коршенко. Після їх закінчення й обробки матеріалів, І.В. Фабріціус дійшла висновку про недоцільність подальших розкопок на пам'ятці через господарську діяльність мешканців х. Свинолупівки та побудову їхніх жител і допоміжних споруд³

Однак, М.Ю. Брайчевський, після проведення в 1949 і 1955 рр. розкопок на Пастирському городищі, зазначив, що його матеріали можуть дати цікаві й важливі матеріали для вивчення ранньосередньовічної археології та історії України⁴. Незважаючи на такий висновок вченого, його колеги звернулися до розкопок пам'ятки лише в 90-х роках минулого століття. Ці роботи проводилися експедицією Інституту археології НАН

¹ Біззіля В.І. Залізоплавильні горни середини I тисячоліття н.е. на Південному Бугу // Археологія. 1963. №15. С.123-144.

² Хвойка В.В. Городища Среднего Поднепровья // Труды XII АС. Москва, 1905. Т. 1. С. 94-95.

³ Приходнюк О.М. Пастирське городище. Київ; Чернівці, 2005. С. 8.

⁴ Брайчевський М.Ю. Работы на Пастырском городище в 1949 г. // КСИИМК. 1951. Вып. 36; Брайчевський М.Ю. Пастирське городище // Вісник АН Української РСР. 1952. № 10; Брайчевський М.Ю. Исследования Пастырского городища в 1955 г. // КСИАУ. 1957. Вып. 7.

України під керівництвом О.М. Приходнюка з невеликими перервами у 1990-1993, 1995, 1997 та 1998 роках (рис. 1)¹.

Після майже 20-річної перерви роботи на Пастирському городищі відновилися. До досліджень вдалася спільна археологічна експедиція Київського національного університету ім. Т.Г. Шевченка, Інституту археології НАН України та Таврійського національного університету ім. В.І. Вернадського. Керівники якої – В. Баранов та А. Скиба, визнаючи унікальність пам'ятки, висловилися за те, що Пастирське городище в період раннього середньовіччя було великим військово-адміністративним, ремісничим і торгівельним центром, найбільшим у Східній Європі².

Про племінний союз уличів, територія якого стала частиною Давньоруської держави, дуже мало як писемних, так і археологічних джерел. Однак, в комплексі вони органічно доповнюють одне одного. У літописі ми маємо лише згадки про те, що уличі сплачували в першій половині X ст. Київському князю Ігорю данину, а також те, що їм належала територія між Дністром і Південним Бугом. Столицею уличів було місто Пересечена³.

Що ж до археологічних даних про цей племінний союз східних слов'ян, то вони до другої половини минулого століття були майже відсутні, а свідoctва про фортифікаційні споруди свідoctв взагалі не було.

Лише з 70-х років XX ст. археологи почали проводити масштабні розкопки й розвідки на території яка колись належала уличам. Найбільш важливими для нашої магістерської роботи є розкопки проведені П.І. Хавлюком на городищах Червоне й Сажки, які дали перші свідoctва про оборонні споруди цих племен⁴. За десять років по тому, до вивчення системи фортифікації уличів звернувся провідний фахівець у даній галузі

¹ Приходнюк О.М. Пастирське городище... С. 9.

² Скиба А., Баранов В. Нові дослідження на Пастирському городищі // Археологічні дослідження в Україні 2017 р. Київ, 2019. С. 317–319.

³ Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. Москва; Ленінград, 1950. С. 109-110.

⁴ Хавлюк П.И. Материал из городищ уличей на Южном Буге // АО 1971 г. Москва, 1972. С. 380; Хавлюк П.И. Городище Червоне // АО 1980 г. Москва, 1981. С. 316.

археологічної наук Михайло Петрович Кучера¹

В ХХІ столітті зацікавленість до старожитностей уличів значно зростає. Наслідком цього стало створення Вінницьким обласним краєзнавчим музеєм та Інститутом археології НАН України археологічної експедиції під назвою «Уличі». Дана експедиція розпочала свою діяльність у 2018 році й плідно працює до нині. Тут слід зазначити, що вивчення середньовічних городищ і їх фортифікації знаходиться у дослідників у пріоритеті².

Далі розглянемо історію дослідження городищ іншого східнослов'янського союзу племен, землі якого також увійшли до складу держави, яка називалася Руська земля, а саме – древлян. Перший опис городищ цього регіону було здійснено І. Фундуклеєм³ ще наприкінці 40-х років ХІХ ст., а ще через сорок років після того матеріали про городища древлян були надруковані Л. Похилевичем⁴.

Пожвавлення інтересу дослідників до теми пов'язаної з нашим дослідженням розпочинається на зламі ХІХ-ХХ століть. В землях древлян особливо плідно в цьому напрямку працював С.С. Гамченка. Зокрема, дослідником було проведено розкопки городищ поблизу сучасного Мирополя, біля с. Корчівка в басейні р. Тетерів та в Житомирі Замковій горі⁵.

С.С. Гамченко продовжував вести археологічні дослідження в Житомирському Поліссі й у післяреволюційні роки. В цей час до нього приєдналися такі молоді дослідники як Ф.А. Козубовський та І.Ф. Левицький. Разом цими дослідниками у 20-х – 30-х роках ХХ ст. було

¹ Кучера М.П. Слов'яно-руські городища VIII–XIII ст.... С. 61-73.

² Манігда О., Грабовська О. Середньовічні городища уличів на Побужжі. Особливості використання ландшафту // Простір в історичних дослідженнях. 2021. Вип. 2. С. 51.

³ Фундуклей І. Обзорение могил, валов и городищ Киевской губ. Киев, 1848.

⁴ Похилевич Л. Уезды Киевский и Радомысльский. Статистические и исторические заметки о всех населенных местностях в этих уездах и с подробными картами их. Киев, 1887.

⁵ Гамченко С. С. Житомирский могильник. Житомир, 1888. С.8-9; Гамченко С. С. Городище и могильники на р. Корчеватий // Отд. оттиск из Трудов XI АС в Вильне, 1893 г. Москва, 1897. С. 4-18; Гамченко С.С. Раскопки в бассейне р. Случи (между м. Мирополь и с. Ульха) // Труды XI АС в Киеве. Москва, 1901. Т. 1.

виявлено й обстежено кілька десятків укріплених поселень¹.

Враховуючи важливість вивчення древлянських старожитностей при Інституті історії матеріальної культури АН УРСР, під загальним керівництвом В.П. Петрова та Ф.М. Мовчанівського в др. пол. 30-х років минуло століття була створена Поліську історико-технологічну експедицію. Її основна мета полягала у комплексі археологічних пам'яток в урочищі «Червона гора» на березі річки Тетерів поблизу с. Городське, до якого серед іншого, входило два городища².

Продовження розкопок городищ цього комплексу відбувалося майже по закінченню Другої світової війни. В різні роки археологічну експедицію, яка працювала на цих пам'ятках очолювали В.К. Гончаров і А.В. Дмитрієвська. Результати цих і попередніх досліджень древлянських городищ були підсумовані в роботі П.М. Третьякова, який, враховуючи систему їх розташування, пов'язав із містами цього союзу племен, які згадувалися у Повісті минулих літ³.

Однак, найбільший внесок у вивчення древлянських укріплених пам'яток за радянської доби було зроблено М.П. Кучерою. Багаторічні власні дослідження й використання матеріалів з розкопок городищ проведених іншими археологами, дали вченому змогу значно розширити наші знання про ці древлянські пам'ятки. Зокрема, вченому вдалося розподілити функціонування древлянських городищ на два періоди: ранній – IX-X ст. (городища культури Луки-Райковецької), і пізній – XI-XIII ст. (городища й міста періоду Київської Русі). Наявний у М.П. Кучери матеріал дав йому змогу визначити площу укріплених частин городищ, з'ясувати топографічні умови їх розташування й будівельні особливості фортифікаційних споруд⁴.

¹ Звіздецький Б.А. Городища IX – XIII ст. на території літописних древлян. Київ, 2008. С. 8-9.

² Там само. С. 10.

³ Третьяков П.Н. Древлянские «грады» // Академику Б. Д. Грекову ко дню 70-летия сб. статей. Москва, 1952.

⁴ Кучера М.П. Дослідження городищ на Волині і Поділлі // Археологія. 1979. Вип. 29: Кучера М.П. Нові дані про городища Житомирщини // Археологія. 1982. Вип. 41.

Майже ціле десятиріччя після робіт М. П. Кучери польові дослідження в регіоні Древлянської землі не проводились.

Після М.П. Кучери археологічні дослідження регіону проживання літописних древлян на певний час припинилися. Новий етап дослідження городищ регіону пов'язано початком робіт під керівництвом Б.А. Звіздецького археологічної експедиції Інституту археології НАНУ в 1987 році. Роботи, які проводила дана експедиція тривала до 2006 року. Особлива увага керівника експедиції була прикута саме до дослідження городищ та їх фортифікаційних споруд. За більше ніж п'ятнадцять польових сезонів було досліджено значну кількість таких пам'яток. Найбільш інформативними з них для вивчення оборонних споруд виявилися городища розташовані поблизу м. Коростеня, городище поблизу м. Новоград-Волинського, яке вважається літописним містом Возвягля та залишків середньовічного городища, яке на сьогодні знаходиться в межах м. Малина. Основні результати дослідження древлянських городищ були викладені Б.А. Звіздецького в спеціальні монографії¹.

Початок археологічним дослідженням однієї з найбільш відомих пам'яток Харківщини – Донецького городища (знаходиться біля с. Карачівки на околицях м. Харкова), було покладено В.В. Пассеком, який проводив планомірні дослідження в регіоні Харківщини у другій половині 30-х років XIX ст.² Досліджуючи Донецьке городище, вчений дав його загальний опис, зробив виміри, визначив час існування XII століттям і навіть провів невеликі розкопки рову з північного боку городища. Слід також звернути увагу на те, що до В.В. Пассека це городище мало назву Каганово, яке, на думку дослідника, помилково було дано йому Н.М. Карамзін. В.В. Пассек пов'язав дане городище з подіями, оспіваними в «Слові о полку Ігореві», і визнав його за давньоруське місто Донець, куди втік із половецького полону князь Ігор

¹ Звіздецький Б.А. Городища IX – XIII ст. на території літописних древлян. Київ, 2008.

² Скирда В.В. Археологічні дослідження В.В. Пассека на Харківщині // Вісник ХДУ. 1998. № 413. Історія. Вип. 30.

Святославович Новгород-Сіверський¹.

Однак, після В.В. Пассека Донецьке городище тривалий час залишалося по за увагою дослідників. Лише 1877 року професор Харківського університету Ю.І. Морозов до його чергового обстеження. Вченим було проведено інструментальну зйомку городища, в результаті якої він констатував, що план пам'ятки складений В.В. Пасеком мав певні неточності².

Дослідження на Донецькому городищі відновилися під час підготовки та проведення XII Археологічного з'їзду, який проходив у 1902 р. у Харкові. Початок було покладено розкопками приват-доцента Харківського університету В.Є. Данилевича й голови імператорського Московського археологічного товариства графинею П.С. Уварової у червні 1901 р. Спираючися на матеріали отримані під час цих робіт, харківський дослідник висловив думку про їх схожість із слов'янськими матеріалами таких городищ як Хорошеве та Ніцаха³.

Розкопки на Донецькому городищі проводилися й під час проведення самого XII Археологічного з'їзду. Вони були здійснені 17 і 18 серпня 1902 року під час влаштованої наукової екскурсії на пам'ятку. В цих розкопках взяли участь як досвідчені археологи, такі як М.Ф. Біляшівський, В.О. Городцов, В.Ю. Данилевич, Ю.В. Готьє, К.М. Мельник, Д.Я. Самоквасов, В.І. Сізов, О.М. Покровський та два студенти – М.Е. Воронець та П.П. Єфименко⁴(провідний у майбутньому вітчизняний палеолітчик). Важливим для нашого дослідження результатів цих розкопок був висновок цих фахівців про те, що схили правого берега річки Уди, де розміщувалося Донецьке городище, були зміцнені шарами обпаленої глини⁵. Невдовзі по

¹ Скирда В.В. История исследования Донецкого городища // Проблемы источниковедения всеобщей истории. Белгород, 2002. Ч. 1. С. 103-104.

² Морозов Ю.И. О городищах Харьковской губернии // Труды Харьковского Предварительного Комитета по устройству XII АС. Харьков. 1902. Т. 1. С. 95-96.

³ Данилевич В.Е. Донецкое и Хорошево городище // Сборник ХИФО. 1902. Т. 13.

⁴ Городцов В.А. Результаты исследований, произведенных научными экскурсиями XII Археологического съезда // Труды XII АС в Харькове 1902. Москва, 1905. Т. 1. С. 112.

⁵ Там само. С. 115.

завершенню XII Археологічного з'їзду, незначні розкопки на пам'ятці було проведено М.Є. Макаренком¹.

Подальші дослідження Донецького городища відбувалися вже за радянської доби й пов'язані з ім'ям відомого українського археолога, директора Археологічного музею в Харкові О.С. Федоровського. Вчений здійснював дослідження пам'ятці (з невеликими перервами) з 1922 по 1930 рік включно².

Найбільший внесок у справу дослідження Донецького городища належить професору Харківського університету Б.А. Шрамку. Перші свої дослідження на пам'ятці, хоча й незначні, він провів будучи ще молодим дослідником у 1950, 1952-1953 роках. Однак, уже тоді він виділив на Донецькому городищі три культурні шари: давньоруський, роменський та скіфський. Найбільш значні розкопки Б.А. Шрамка на цій пам'ятці відносяться до 1955-1957 і 1959-1960 років. В цей час було встановлено, що пам'ятка мала ще й шар доби бронзи. Цікавим для нас, був факт встановлення побудови на Донецькому городищі в роменський час дерев'яних укріплень, які було представлено вертикальними стовпами, що йшли уздовж краю городища, між якими були закріплені горизонтальні стовпи³.

Залишки дерево-земляних укріплень XII-XIII ст. Б.А. Шрамку на Донецькому городищі вперше вдалося знайти в 1957 році. Вченому вдалося встановити, що рів було зроблено у природної сідловини. Штучний рів шириною у верхній частині понад 5 м поглибив виїмку ще на 2 м. Вийнятий ґрунт був використаний для насипу валу. Загальна глибина рову від вершини валу досягала 9 і більше метрів. У тих місцях, де було необхідно, краї городища були вирівняні підсипкою з глини та щебеню. Дитинець був захищений стіною зі з'єднаних одна з одною дерев'яними клітьями, які були

¹ Макаренко Н.Е. Отчет об археологических исследованиях в Харьковской и Воронежской губерниях в 1905 г. // ИАК. 1906. Вып 19. С. 117-122.

² Федоровський О. Розкопки Донецького городища в околицях Харкова // Україна. Київ, 1930. Січень-лютий. Кн. 1-2 (39). С. 227-231.

³ Скирда В.В. История исследования Донецкого ... С. 106.

заповнених глиною, іноді з домішкою щебеню. Ширина стіни становила близько 4 м¹.

Тривалий час дослідження на Донецькому городищі не проводилися. Останні розкопки на пам'ятці були проведені археологічною експедицією ХНУ імені В.Н. Каразіна під керівництвом В.В. Скирди влітку 2003 року².

Продовжуючи розглядати історію дослідження середньовічних городищ на Лівобережній Україні, слід пригадати інформацію про вивчення самого північного регіону, а саме Чернігівщини. Першими в поле зору науковців потрапили Новгород-Сіверський з його околицями. Ними почали цікавитися ще з XVIII ст. Ми маємо свідчення не лише про дитинець Новгорода-Сіверського, а й взагалі план міста середньовічного періоду, складений у грудні 1746 р. В. Ієвлевим³.

Значно жвавіше археологічні дослідження на Чернігівщині, як і взагалі в Наддніпрянській Україні, починають проводитися з другої половини XIX ст. В першу чергу цьому сприяло проведення Всеросійських Археологічних з'їздів (перший відбувся 1869 р.), започаткованих за ініціативи графа О.С. Уварова, який очолював імператорське Московське археологічне товариство створене у 1864 році. Саме за їх ініціативи Д.І. Самоквасов з 1872 р. розпочав паспортизацію пам'яток Новгород-Сіверського Подесення. За кілька років вченим було виявлено й описано, окрім самого Новгород-Сіверська дванадцять городищ, які відносяться до середньовічного періоду. Найбільш інформативними з них виявилася городища розташовувалися поблизу сучасних сіл Комань, Домотканів, Смяч та Ларинівка⁴.

Д.І. Самоквасов займався вивченням городищ регіону й на початку XX ст., але більш масштабні роботи в цьому напрямку почалися лише в кінці 30-х років того століття. Для цього періоду слід відзначити дослідження

¹ Скирда В.В. История исследования Донецкого ... С. 107.

² Шрамко Б.А., Скирда В.В. Отчет об археологических раскопках 2003 года в г. Харькове. НА ІА НАНУ. ф.64. № 2003/235. Харьков, 2004.

³ Ясновська Л. Пам'ятки Новгород-Сіверського Подесення IX-XIII ст. // Археологічні дослідження Львівського університету 2007. Вип. 10. С. 287.

⁴ Ясновська Л. Пам'ятки Новгород-Сіверського... С. 290-291.

Г. Подгаєцького (1939 р.) городища «Пісочний рів», розташованого між селами Пушкарі та Рогівкою. В подальшому у продовж 1946-1947 рр. цю пам'ятку досліджував М. Воеводський, який відніс час існування городища до роменського часу. До 40-х років відноситься й дослідження городища Гіркінське-ІІ. Пам'ятка розташована біля с. Гірки й пов'язується з літописним Ігоревим Сільцем, тобто відноситься до періоду Київської Русі. Роботи на городищі проводила Деснинська експедиція, яка зафіксувала залишки оборонних укріплень на північно-західному схилі пам'ятки¹.

Планомірні масштабні розкопки Новгород-Сіверського, й взагалі давньоруських городищ регіону, розпочинаються з 1959 року, після створення спільної експедиції Чернігівського історичного музею та двох Інститутів археології – АН УРСР та АН СРСР. Вже у перший рік робіт загоном, яким керував І. Єдомаха, було досліджено встановлено площу дитинця (1 га) й проведено обстежено залишки оборонних споруд на території Замку в Новгород-Сіверському. Розкопки також дали важливі підстави стверджувати, що оборонні споруди цього давньоруського міста були возведені на місці колишнього городища побудованого носіями роменської культури².

У подальшому (друга половина 60-х – 80-х років ХХ ст.) значні роботи в чернігівсько-сіверському Подесенні по дослідженню городищ, які мали фортифікаційні споруди і відносилися до часів раннього й розвинутого середньовіччя були продовжені археологічними експедиціями під керівництвом О. Мельниковської, О. Григор'єва та А. Кузи. Найбільш цікаві й повні дані про фортифікаційні споруди сіверянського населення було отримано завдяки розкопкам городищ біля сіл Бугринівка та Дробишів, Другого Киселівського городища й Другого Гіркінського городища (Ігорева Сільце) біля с. Гірки. Особливо важливі матеріали, які висвітлювали архітектурні прийоми використані місцевими слов'янами, було отримано під

¹ Ясновська Л. Пам'ятки Новгород-Сіверського... С. 296-297.

² Там само. С. 297-298.

час розкопок дитинця Новгород-Сіверського. Зокрема, було встановлено, що його оборонні споруди являли собою у дерев'яні конструкції у вигляді клітей, заповнених глиною та землею. Всі ці пам'ятки розміщувалися в Правобережному Подесенні¹.

Новий етап розкопок у Подесенні відноситься до 2009 року, й пов'язаний з початком дослідження городища поблизу с. Виползів, яке датується періодом Київської Русі.

Закінчуючи огляд досліджень середньовічних городищ у Подесенні, неможна обійти стороною роботи міжнародної Шестовицької експедиції, яка працювала на Шестовицькому городищі з 1998 по 2013 рр. За останні десятиліття, це був один із найбільших археологічних проектів дослідження давньоруських пам'яток (в тому числі й городищ) в Україні².

Говорячи про перші дослідження побудованих середньовічним слов'янським Лівобережної України необхідно згадати про Хитцівське городище розташоване в урочищі Коломак неподалік від м. Лубни. Дані розкопки було проведено восени 1896 року на кошти лубенської благодійниці К.М. Скаржинської, яка переймалася музейницькою справою. Безпосередньо археологічними роботами на городищі керував син місцевого поміщика-землевласника А.О. Лютецький і вчений секретар Круглицького музею С.К. Кульжинський, які завдяки отриманих матеріалі віднесли час існування Хитцівського городища до давньоруського періоду³.

Розглядаючи історію дослідження ранньослов'янський пам'яток на території Правобережної України, в першу чергу слід зупинитися на археологічних пошуках, які привели до виявлення й вивчення Зимнівського городища V-VII ст., яке було залишено носіями празько-корчакської культури. Городище, що знаходилося біля с. Зимно (неподалік м. Володимира-Волинського), вперше було виявлено й почало досліджуватися

¹ Ясновська Л. Пам'ятки Новгород-Сіверського... С. 299-300, 303.

² Хамайко Н. Новые исследования в археологии Южной Руси IX-X вв. // *Nadak útján XXIV*. Budapest; Esztergom 2017. С. 371, 372.

³ Древнерусские поселения Среднего Поднепровья С. 150.

О.М. Цинкаловським у 30-х роках ХХ століття, який зробив перший схематичний і його точний опис¹.

Перші планомірні дослідження на Зимнівському городищі проводилися Володимир-Волинською археологічною експедицією Інституту суспільних наук АН УРСР під керівництвом Ю.М. Захарука. Роботи на пам'ятці, з невеликими перервами, тривали з 1951 по 1964 рік. Їх наслідком стало отримання важливих даних про фортифікацію цього городища. Також було встановлено, що воно існувало не лише в часи корчакської культури, а й у давньоруський період².

Продовжуючи розглядати історію дослідження середньовічних городищ в Правобережному Поліссі й Волині, в першу чергу слід згадати про укріплене поселення розташоване поблизу села Литовеж. Пам'ятка розташована на березі Західного Бугу на території Іваничівського району Волинської обл.³.

Найбільший внесок у дослідження цього городища було зроблено О.М. Цинкаловським і П.О. Раппопортом. Перший розпочав археологічні пошуки на Литовежському городищі ще у 1930-х роках минулого століття, а другий вже у 60-х роках того ж віку. При цьому обидва дослідники прийшли спільного висновку, що це городище являє залишки оборонних споруд давньоруського міста Всеволожа, яке за даними літопису було спалене у ХІ ст.⁴

Важливі дані для вивчення фортифікаційних досягнень середньовічних слов'ян, що проживали в той час на території сучасної Галичини були отримані дослідниками завдяки пам'ятці розташованій поблизу с. Підгірці Бродівського р-ну Львівської обл. – Пліснеського городища, свідцтва про

¹ Цинкаловський О. Матеріали до археології Володимирського повіту // Записки НТШ. Львів, 1938. Т. 154. С. 225-227.

² Ауліх В.В. Зимнівське городище – слов'янська пам'ятка V-VII ст. н.е. в Західній Волині. Київ, 1972. С.6-7.

³ Виногородська Л.І. Середньовічні городища на Волині та Поліссі // АДІУ. 2013. Вип. 11. С. 15.

⁴ Раппопорт П.А. Военное зодчество западнорусских земель X-XIV вв. Ленинград, 1967. С. 43; Виногородська Л.І. Середньовічні городища ... С. 15.

яке ми маємо в «Слові о полку Ігоревім...» і літописах¹. Городище є складовою частиною унікального археологічного комплексу, до якого входить також курганний могильник і три навколишніх селища (рис. 2)².

Перші згадки про дослідження, які проводилися на цьому комплексі відносяться до останньої чверті XIX – початку XX ст. Однак, ці роботи, якими керували Т. Земенцький та К. Гадачек, за повідомленнями сучасних дослідників мали за свою мету поповнення музейних, а то й приватних колекцій і майже не мають важливої наукової інформації³.

Суто наукові дослідження на Пліснському городищі розпочинаються вище в 40-х роках XXст., коли планомірні й масштабні розкопки проводили спочатку Я. Пастернак, а згодом – І. Старчук⁴. З того часу майже на тридцять років пам'ятка випадає з поля зору археологів. Наступний етап дослідження Пліснського городища припадає на 70-80-ті роки того ж століття, коли до вивчення оборонних споруд пам'ятки спрямували свої зусилля такі відомі фахівці як Р. Багрій, В. Гончаров, П. Раппопорт та М. Кучера⁵.

Найбільш плідні дослідження Пліснського городища пов'язані з ім'ям Михайла Филипчука, який керував археологічною експедицією Львівського університету ім. І. Франка, яка проводила роботи на пам'ятці з 1990 р. по 2016 роки включно. А з 2015 року до розкопок городища доєднався Андрій Филипчук, який керував експедицією Пліснського музею⁶.

¹ Филипчук М.А. Пліснський археологічний комплекс: стан і перспективи дослідження // Волино-подільські археологічні студії. Львів, 1998; Літопис Руський. Київ, 1989. С. 347, 390; Слово о поході Ігоревім Ігоря сина Святославового внука Олегового. Львів, 1999. С. 31.

² Филипчук М., Филипчук А. Пліснське городище у світлі нових досліджень // Пліснські старожитності. Львів, 2017. Вип. 2. С. 7.

³ Филипчук М. Структура та основні проблеми у вивченні Пліснського археологічного комплексу // Пліснські старожитності. Львів, 2016. С. 36.

⁴ Старчук І.Д. Розкопки городища Пліснсько в 1947-1948 рр. // АП УРСР. Київ, 1952. Т. 3. С. 379-394.

⁵ Багрій Р.С., Овчинников О.Г. Нові матеріали до вивчення літописного Пліснська // Нові матеріали з археології Прикарпаття і Волині. Львів, 1991; Кучера М.П. Древній Пліснськ // АП УРСР. 1962 Т 12. С. 3-56; Раппопорт П.А. К вопросу о Плеснеске // СА. 1965. № 4.

⁶ Филипчук М. Структура та основні проблеми.... С. 36.

Цікаві матеріали для вирішення завдань поставлених нами в своєї роботи можна отримати з результатів розкопок Волянського і Малого городищ, які входять до складу Буського археологічного комплексу. Дослідження їх почалося доволі пізно. Перші розвідкові роботи на них були проведені П. Раппопортом (1962 р.), М.Филипчуком (1988 р.) та О. Корчинським і В. Петегиричем (1989 р.)¹. З 2000 року й до наших днів планомірні розкопи на Буському городищі проводяться експедицією Інституту археології ЛНУ ім. І. Франка, незмінним керівником якої є П. Довгань²

Цікавим археологічним комплексом на Галичині середньовічної доби є шість городищ, які знаходять на кордоні Івано-Франківської та Івано-Франківської областей, відповідно на території Калуського, Рогатинського та Жидачівського р-нів між селами Старе Село, Которини та Цвітова (рис. 3)³.

Перші дослідження п'яти городищ тут були відкриті й почали досліджуватися В. Оприском у 1987 році. В цей час вчений керував окремим загоном Прикарпатської археологічної експедиції Інституту суспільних наук АН УРСР. Подальші роботи, головною метою яких було з'ясування особливостей і характеру укріплень цих городищ, вивченню організації їх оборони, топографічних умов розташування та знятті інструментальних планів пам'яток, проводилися в середині 90-х років минулого століття. Основні роботи по виконанню поставлених завдань було покладено на плечі Ореста Корчинського, який керував в той час Верхньодністрянською археологічною експедицією Інституту народознавства НАН України⁴. Шосте городище з цієї групи було виявлено у 1995 році В. Пуздерком на околиці с.

¹ Петегирич В. Початки Буська // Минуле і сучасне Волині й Полісся: край на межі тисячоліть. Матеріали X Наукової історико-краєзнавчої конференції. Луцьк, 2002; Довгань П. Буський археологічний комплекс: стан та перспективи дослідження // Вісник Інституту археології. 2008. Вип. 3. С. 136-137.

² Довгань П. Буський археологічний комплекс.... С. 139-154.

³ Корчинський О. Середньовічні городища на околицях сіл Которини, Старе Село, Цвітова // МДАПВ. 2009. Вип. 13. С. 234.

⁴ Там само. С. 235-237; Корчинський О. Городище в селі Стільське на Львівщині (Короткий підсумок досліджень) // Записки НТШ. Праці Археологічної комісії. Львів. Т. 253.

Козарі Рогатинського району Івано-Франківської області і з того часу почало розкопуватися О. Корчинським¹.

Історія дослідження городищ Середнього Подніпров'я є однією з найбільш розгалужених і введених у науковий обіг. Тому ми згадаємо лише про таке яскраве городище Монастирок, яке отримало свою назву від однойменного урочища де воно розташоване. Ця пам'ятка, яка функціонувала у VIII-X ст., була виявлена в 1974 році й досліджувалася, з невеликими перервами, до 1985 року археологічними експедиціями під керівництвом В.О. Петрашенко та Є.В. Максимова².

Говорячи про дослідження в Середньому Подніпров'ї безсумнівно потрібно враховувати важливі результати отримані за більш ніж тридцять років роботи постійнодіючої Подільської експедиції Інституту археології НАНУ, якою весь цей час керує М.А. Сагайдака. Крім основних своїх досліджень на території Київського Подолу, в 2005-2011 роках дана експедиція проводила розкопки на Старокиївському городищі й отримала важливі дані про його фортифікаційні споруди³.

Не обійшли стороною археологи й оборонні споруди залишені носіями сарівської археологічної культури VIII–X ст., яка є самою яскравою культурою раннього середньовіччя не лише в Україні, а й у цілому в Східній Європі. Вже її першовідкривач В.О. Бабенко, який на початку XX ст. дослідив Верхньосалтівське й Вовчанське городища, зазначив, що перше з них має чіткі риси візантійської фортифікації⁴. Однак, враховуючи що в дореволюційні часи дослідникам були відомі лише два ці городища й масштабних розкопок на них не проводилися, даних про оборонні споруди

¹ Корчинський О. Середньовічні городища... С. 251.

² Максимов Є.В., Петрашенко В.О. 1980. Городище Монастирьок VIII–XIII ст. на Середньому Дніпрі // Археологія. 1980. Вип. 33; Дяченко Д.Г. Райковецька культура в Середньому Подніпров'ї // АДІУ. 2021. Вип. 3 (40). С. 161.

³ Хамайко Н. Новые исследования в археологии... С. 370.

⁴ Бабенко В.А. Памятники хозарской культуры на юге России // Труды XV АС. Москва, 1914. Т. 1. С. 469-470.

салтівського населення було обмаль¹.

Ситуація з вивченням салтівських городищ, і відповідно їх фортифікації покращується вже після Другої світової війни, коли археологи почали звертати не лише на могильники, що було притаманно для їх попередників, а й на поселення. Зокрема, слід зазначити, що в цей період Б.А. Шрамко почав досліджувати Вербівське та Велике городища², І.І. Ляпушкіна – Мохначанське, Сухогомільшанське та Есхарівське³.

Перша спроба розподілити городища салтівської культури спираючися на їх фортифікаційні особливості була здійснена С.О. Плетнєвою у 60-х роках минулого століття. Зокрема, такі городища, як городище біля с. Підлисенки на р. Оскіл та Верхньосалтівське, Кабаново, Мохначанське, Сухогомільшанське, Вовчанське, Коропові Хутори на берегах Сіверського Донця, вона віднесла до кам'яних замків. Всі ці пам'ятки розташувалися на високих, крутосхильних, важкодоступних крейдяних або лесових мисах, що знаходилися на великих річках⁴.

Наступний етап, який став важливим для вивчення оборонних споруд носіїв салтівської культури, наступив через тридцять років після виходу в світ монографії С.О. Плетнєвої. До цього часу археологи виявили й дослідили значну кількість салтівських городищ, що дало змогу переосмислити деякі питання пов'язані з їх будівельними прийомами. Ці матеріали були опрацьовані й висвітлені в монографії Г.Є. Афанасьєва⁵.

Всі відомі йому поселення салтівської культури археолог розподіли на чотири типу. Городищ I типу виділені Г.Є. Афанасьєвим нам не цікаві, бо вони розташовувалися на місцях де були простежені оборонні споруди більш

¹ Колода В.В. Фортификация раннесредневекового Волчанского городища // Проблемы археологии и архитектуры. Донецк-Макеевка, 2001. Т. I. С. 113.

² Шрамко Б.А. Кераміка салтівської культури // Учені записки. Харків, 1959. Труды історичного факультету ХДУ ім. О.М. Горького. Т. 7. С. 237.

³ Ляпушкин И.И. Памятники салтово-маяцкой культуры в бассейне р. Дона // Труды Волго-Донской археологической экспедиции. Москва; Ленинград, 1958. Т. 1. С. 149-150.

⁴ Плетнева С.А. От кочевий к городам // МИА. 1967. № 142. С. 25-32.

⁵ Афанасьев Г.Е. Население лесостепной зоны бассейна среднего Дона в VIII-X веках (аланский вариант салтово-маяцкой культуры) // АОН. Москва, 1987. Вып. 2. С. 88-142.

ранніх періодів, а салтівське населення використовувало їх як звичайні неукріплені селища. Через це, вони не можуть надати нам даних про будівельну техніку салтівців.

До другого типу Г.Є. Афанасьєв відніс такі городища Карабут, Поміново, Павлівське та Ютанівське. Ці городища розташовувалися на вузьких мисах корінних берегів і мали вали чи рови лише з боку поля, що доволі яскраво відображало систему фортифікації VIII-X ст. н.е.¹.

Вовчанське, Сухогомільшанське, Коропові Хутори та Мохначанське, городище використовувалися салтівським населенням у VIII-X ст. н.е., але були побудовані на місці укріплених поселень доби раннього заліза. Подібні городища мали рови та вали по всьому периметру укріпленого майданчика й були віднесені Г.Є. Афанасьєвим до третього типу за його класифікацією.

До четвертого типу вчений Красне, Верхньоольшанське, Мухоудерівське та Верхньосалтівське городища, які докорінно відрізнялися від системи оборони городищ перших трьох типів. На відміну від них, городища четвертого типу відрізнялися за будівельними прийомами та використаним матеріалом, який використовувався при побудові укріплень. При побудові оборонних споруд городищ цього типу, які мали чітку геометричну форму укріплень, рельєфу місцевості надавалося другорядне значення².

Вагомий внесок у вивчення городищ салтівської культури в межах України було зроблено харківськими археологами. Зокрема Мілове городище в Ізюмському р-ні Харківської обл. було досліджено В.К. Міхеєвим, Ю.В. Буйновим та А.К. Дегтярем³. У кінці 90-х років минулого й на самому початку XXI ст. значні роботи по вивченню оборонних споруд

¹ Афанасьєв Г.Е. Население лесостепной зоны бассейна среднего Дона в VIII-X веках (аланский вариант салтово-маяцкой культуры) // АОН. Москва, 1987. Вып. 2. С. 88-101.

² Там само. С. 102-134.

³ Свистун Г.Е. К вопросу о строительном материале и архитектуре салтовских лесостепных городищ бассейна Северского Донца // Харьковский археологический сборник. Харьков, 2007. Вып. 2. С. 42.

Верхньосалтівського городища було здійснено Н.В. Черніговою¹. Цікаві матеріали, які відображають особливості фортифікаційних навичок носіїв салтівської культури були отримані А.В. Кригановим під час розкопок на Мартівському й Вербівському городищі².

Однак, перелічені вище дослідники (крім Н.В. Чернігової) головним чином цікавилися поховальними пам'ятками сатівської культури. Поселенським структурами і в першу чергу городищами, серед харківських дослідників найбільшу увагу приділяють В.В. Колода та його учень Г.Є. Свистун.

Перший розпочав свою діяльність у згаданому напрямку з 90-х років минулого століття. В.В. Колода (до цього переймався проблемами чорної металургії салтівців) проводив дослідження на таких салтівських городищах як Вовчанське, Верхньосалтівське, Коропові Хутори та Сіверське (Мілове). Однак провідною пам'яткою для вченого стало Мохначанське городище³.

Найбільші за обсягом і важливі для з'ясування особливостей будівельної техніки та архітектурних рішень при побудові оборонних споруд, якими користалися творці салтівської культури, було отримано завдяки дослідженням Г.Є. Свистуна. Він використав всі доступні матеріали з городищ здобуті іншими салтознавцями, а також провів власні дослідження на багатьох пам'ятках, які мали фортифікаційні споруди. Зокрема, він проводив дослідження на таких салтівських городищах як Вербівське, Верхньосалтівське, Горохуватське, Кабанове, Кицівське, Коропові Хутори,

¹ Чернигова Н.В. Исследование Верхнесалтовского городища в 1997-1998 гг. // Древности 1997-1998. Харьковский историко-археологический ежегодник. Харьков, 1999.

² Крыганов А.В. Два уникальнейших фортификационных пункта Хазарии на ее северо-западной окраине // VIII сіднознавчі читання А. Кримського. Тези доповідей міжнародної наукової конференції. Київ, 2004.

³ Колода В.В. Створення оборонних споруд Мохначанського городища та динаміка заселення його округи // Археологія. 2007. № 2; Колода В.В. Археологический комплекс Коробовы Хутора: основные итоги исследований // Проблемы истории и археологии Украины: Материалы VI междунар. науч. конф., посвящ. 150-летию со дня рождения академика В.П. Бузескула (Харьков, 10-11 октября 2008 г.). Харьков, 2008; Колода В.В. Проблемы градообразования в раннесредневековых контактных зонах (на примере лесостепного региона Северского Донца) // Средневековый город Юго-Востока Руси: предпосылки возникновения, эволюция, материальная культура. Курск, 2009.

Котковське, Кочеток-І, Кочеток-ІІ, Старосалтівське, Огурцово-2, Хотомлянське та Чугуївське¹.

Нажаль, на сучасному етапі (через воєнні дії), проведення археологічних робіт на городищах, як і на будь-яких пам'ятках салтівської культури стало неможливим.

Враховуючи надзвичайно велику кількість на території лісостепової частини городищ доби Київської Русі й значну кількість публікацій присвячених їх дослідженню², ми зупинимося в своїй роботі лише на основних етапах вивчення цих оборонних споруд.

Планомірні масштабні дослідження давньоруських городищ, в першу чергу тих, які згадувалися в Повісті минулих літ, розпочинаються лише за радянської доби, а саме з 30-х років минулого століття. З 1934 року ці роботи були започатковані археологічними експедиціями Інституту історії матеріальної культури АН СРСР, а з 1938 року до вивчення фортифікаційних споруд давньоруського часу долучаються експедиції, якими керували представники Інституту археології АН УРСР. В цей час було поновлено розкопки в межах середньовічного Києва й розпочато дослідження Вишгорода. Важливим прикладом для наступних поколінь археологів було проведення розкопок у басейні Тетерева давньоруського городища поблизу с. Райки біля м. Бердичева, коли подібна пам'ятка була розкопана експедицією під керівництвом Ф.М. Молчанівського³.

Основні зусилля археологічних експедицій у 1939-1940 роках було спрямовано на дослідження городищ середньовічних слов'ян у північній частині Правобережжя Середнього Подніпров'я та у верхній течії Ворскли на

¹ Свистун Г.Е. К вопросу о региональных особенностях фортификационной архитектуры салтово-маяцких городищ // Проблемы археологии и архитектуры. Донецк; Макеевка, 2001. Т. І; Свистун Г.Е. О влиянии византийского зодчества на фортификацию в Хазарском каганате // Археологія та етнологія Східної Європи: матеріали і дослідження. Т. 3. Одеса, 2002. Т. 3; Свистун Г.Е. Фортификации Кабанова городища // Харьковський археологічний збірник. Харьков, 2008. Вып. 3.

² Древнерусские поселения ... С. 6-28; Археология Украинской ССР ... С. 135-148.

³ Гончаров В.К. Райковецкое городище. Киев, 1950.

Лівобережжі Дніпра. Керівництво цими експедиціями було покладено на П.М. Третьякова¹.

Майже одразу по закінченню Другої світової війни, археологи відновили роботи по дослідженню слов'янських пам'яток, звертаючи основну увагу на укріплені поселення. Зокрема, вже з 1945 року, з початку В.К. Гончаров, а потім М.Ю. Браичевський, В.І. Довженок й інші дослідники, почали проводити активні роботи майже по всій території України. На території Лівобережної України активно досліджувалися пам'ятки в басейні річок Сули, Десни, Трубежу та Остру. На Правобережжі найбільш плідні роботи по вивченню фортифікаційних споруд середньовічних городищ було проведено в басейнах Росі, Роставиці, Ірпеню та Стугни. Звичайно, не залишилася по заувагою дослідників і поселення розташовані по берегах Дніпра і його невеликих притоків².

Роботи по вивченню городищ періоду існування Давньокіївської держави продовжувалися активно проводитися й у період 60-80-х років минулого століття. За ці роки археологи дослідили фортифікаційні споруди ряду городищ на Лівобережному Подніпров'ї: біля с. Клищенці (Кізівер) на Сулі, біля с. Військове Веслування, біля с. Шестовиці на Десні та містах Путивлі й Білопіллі на Сеймі³. На Дніпровському Правобережжі найбільш інформативними для вивчення системи укріплень місцевих середньовічних слов'ян, виявилися матеріали отримані під час розкопок таких городищ, як Іван-Гора біля смт. Ржищева, біля с. Шарки на р. Гороховатці (притока Росі), в селах Старі Безрадичі та Заріччя на Стугні та Княжа Гора на Дніпрі на

¹ Третьяков П. Н. Днепровская экспедиция // КСИИМК. 1947. Вып. 21. С. 98-99; Третьяков П.М. Стародавні слов'янські городища у верхній течії Ворскли // Археологія. 1947. Вип. 1. С. 123-140.

² Гончаров В.К. Археологічна розвідка по р. Роставиці в 1946 р. // АП УРСР. Київ, 1949. Т. 1; Браичевський М.Ю. Слов'янські пам'ятки Середнього Поросся // АП УРСР. 1952. Т. 3; Довженок В.И. Городища и селища на Роси и Россаве // КСИА АН УССР. 1955. Вып. 5; Ляпушкін І.І. Дослідження Дніпровської лівобережної експедиції 1947-1948 рр. // АП УРСР. Київ, 1952. Т. 3.

³ Рыбаков Б.А. Раскопки в Путивле // АО 1965 г. Москва, 1966; Раппопорт П.А. Археологические заметки о двух русских оборонительных сооружениях XII века // КСИИМК. 1954. Вып. 54; Кучера М.П. Давньоруські городища у західній частині Переяславщини // Археологія. 1978. Вип. 25.

південь від Канева¹. Особливо слід згадати про повністю розкопане центральне укріплення-городище стародавнього Любеча².

Підводячи попередній підсумок, слід зазначити, що за весь тривалий період дослідження городищ доби Київської Русі, було отримано важливі дані про їх фортифікаційні споруди. Однак, загальні результати краще виглядають по Правобережжю Дніпра, де було досліджено майже всі городища цього періоду. Що ж до Лівобережжя, то не всі відомі городища давньоруського періоду було піддано розкопкам. Зокрема, з поля зору археологів залишилися городища у верхів'ях Сули, а також у Посеймі та Подесенні³.

1.2. Джерельна база.

При вивченні фортифікаційних споруд середньовічного населення України необхідно використовувати не лише археологічні дані, але й свідoctва епіграфічних і писемних пам'яток, а також архітектурних і гуманітарних дисциплін. Лише комплексне їх використання дає змогу отримати найбільш точні й вагомні дані про оборонні споруди городищ.

Тим не менше, основними джерелами для вивчення різноманітних питань пов'язаних із вивченням рівня фортифікації, якого досягли носії різних середньовічних археологічних культур України є джерела саме археологічні. Треба також згадати про те, що за останні три десятиліття джерельна база з археології суттєво поповнилася, як з кількісної, так і з якісної сторін. Зокрема, завдяки мікстратиграфічних спостережень, використання системи лідар тощо.

¹ Довженок В.Й. Про типи городищ Київської Русі // Археологія. 1975. Вип. 16; Выезжев Р.И. Раскопки «Малого Городища» летописного Городеска // КСИА АН УССР. 1960. Вып. 10; Кучера М.П. Поселення волинян на околиці Луцька // Археологія. 1975. Вип. 15.

² Рыбаков Б.А. Любеч – феодальный двор Мономаха и Ольговичей // КСИИМК. 1964. Вып. 99.

³ Древнерусские поселения ... С. 8.

Говорячи про цю категорію джерел слід зазначити, що вони кількісно відрізняються в різних археологічних культурах. Якщо для ранньосередньовічних культур ми маємо обмежену кількість (менше п'яти) відомих городищ, як для культур пеньківської, колочинської, празько-корчакської та волинцівської. Культури типа Луки-Райковецької, роменської та салтівської налічують по кілька десятків поселень, які мають оборонні споруди. Найбільш потужною, що й не дивно, виглядає джерельна база періоду існування Київської Русі. На сьогоднішній день вона перевищує цифру у 800 городищ, на значній частині яких було проведено стаціонарні розкопки, які дають важливі матеріали для вивчення фортифікаційних можливостей давньоруського населення нашої країни¹. Враховуючи цей факт, при розгляді ранньосередньовічних культур V – VII ст. ми вдаємося до розгляду всіх відомих городищ, а фортифікаційної справи наступних періодів, використовуємо дані унікальних, або найбільш інформативних пам'яток. Підкреслимо, що для написання цієї магістерської роботи ми здебільшого використовували публікації, які, переважно, належать авторам розкопок городищ.

При написанні роботи також використано доступні автору архівні джерела (звіти про археологічні дослідження) й писемні, яких, нажаль, не багато й вони надають доволі скудну інформацію про фортифікаційну справу населення України середньовічної доби.

1.3. Методологія.

Методологічна основа даної магістерської роботи визначається предметом дослідження, його метою та завданнями. При написанні роботи ми виходили з необхідності комплексного підходу до визначення методів дослідження історії Новгород-Сіверського в X-XIII ст.

¹ Куза А.В. Древнерусские городища X-XIII вв. Свод археологических памятников. Москва, 1996. С. 17-18.

Написання роботи потребувало від нас спиратися на базові загальнонаукові принципи пізнання історичної дійсності. Тому було використано принцип всебічності, спрямований на аналіз об'єкта дослідження в контексті його внутрішніх і зовнішніх взаємозв'язків; принцип багатофакторності, який передбачає дослідження всіх фактів, що впливали на процес. Спиралися в роботі ми й на принцип історизму, суб'єктивізму та комплексного підходу до джерел, що допомагає в співставленні й інтеграції історіографічної традиції і археологічного матеріалу різного роду, який був доповнений порівняльно – історичним аналізом. Використання системного підходу дало нам змогу відтворити цілісне уявлення про фортифікаційні споруди населення України раннього й розвинутого середньовіччя. В роботі застосовано емоційно-описовий, формально-класифікаційний та історико-культурний теоретико-методологічні підходи.

Наша магістерська робота входить до кола дослідження культурного простору сучасної України, у розрізі географічного, економічного і культурного осмислення поняття простору та просторових явищ¹. Тому Це безпосередньо пов'язано ландшафт впливав на особливості побудови фортець.

Важливо розуміти, що дане дослідження побудоване головним чином на археологічних джерелах і тому дослідник не завжди має змогу перевірити певні гіпотези писемними джерелами. Тому при вирішенні завдань поставленими у вступі нашої роботи, потрібно критично ставитися до наявного археологічного матеріалу. Таким чином, основу критики та методології даного дослідження яскраво відображає «триступенева модель культури» висунута Х.Ю. Еггерсом , котра передбачає три стадії розвитку культури: 1. «Жива культура», котра існувала в давнину – відображена в письмових джерелах; 2. «Мертва культура», котра відображує розповсюдження матеріальної культури давнини у просторі; 3. «Знову

¹ Яковлев О.В. Семіотика як методологія дослідження культурного простору України // Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв. 2015. № 2. С. 72.

відкрита культура», котра містить в собі відкриті археологами елементи матеріальної культури давнини¹. Таким чином, вся методична база роботи розбудовується саме навколо третьої стадії розвитку культури.

Враховуючи методологічні особливості роботи ми виходили з необхідності комплексного підходу до визначення методів дослідження фортифікаційних споруд середньовічних городищ.

Методи дослідження. При написанні роботи ми користувалися методами спеціальних історичних дисциплін, а в окремих випадках, для отримання фізичних і технологічних характеристик об'єктів, залучали природничо-наукові методи дослідження. Історико-топографічний метод використано для виявлення особливостей розміщення городищ. Для розгляду питань історіографії середньовічних городищ було застосовано системний підхід. Застосування формально-типологічного методу дозволило впорядкувати статистичні дані, що дало змогу виявити схожі, характерні риси у плануванні, застосованих будівельних матеріалах та прийомах зведення оборонних споруд. На основі історичного методу стало можливим прослідкувати динаміку створення та конструктивні й планувальні зміни фортифікаційних споруд. Методу інтерпретації було використано для розподілу залишків оборонних споруд на елементи фортифікації: рови, вали, надвалові конструкції, стіни, вали, ворітні отвори тощо. Порівняльний метод використано для виявлення спільних та особливих рис фортифікаційних елементів на різних городищах. Стратиграфічний метод виявився важливим для вивчення археологічних решток фортифікаційних.

Підсумовуючи дані наведені в розділі, слід зазначити, що вперше на городища з наукової точки зору дослідники почали звертати увагу на початку ХІХ ст. під впливом ідей Зоріана Ходаковського. Однак планомірне їх дослідження відноситься вже до останньої чверті століття, що пов'язано з роботою Археологічних з'їздів. Значні й масштабні розкопки укріплених

¹ Eggers H. J. Einführung in die Vorgeschichte. Berlin, 2006. S. 258-262.

поселень на теренах України розпочинаються близько ста років тому і з успіхом продовжуються в наші дні.

Залучені для написання роботи методи, які базуються на сучасній методології дозволили скласти уявлення про обороні споруди середньовічних городищ, реконструювати процес їх будівництва, визначити застосовану сировинну базу й зробити спробу реконструювати будівельні прийоми.

Розділ 2. Фортифікаційні споруди на території Лівобережної України

Починаючи розгляд середньовічних поселень, які мали оборонні споруди на території Лівобережної України слід зазначити, що ми не маємо на даний момент ніяких згадок про наявність у носіїв пеньківської та колочинської культур V-VII ст. Якщо для пеньківської культури ми маємо два городища на правому березі Дніпра, то в межах розповсюдження пам'яток колочинської культури відомо взагалі одне городище – Колочин I, яке знаходиться на території сучасної Білорусі¹.

Враховуючи цей факт, ми розпочнемо цей розгляд із розгляду фортифікаційних споруд, які були побудовані носіями волинцевської культури VII-VIII ст.

Пам'ятки цієї групи ранньослов'янських древностей займають особливе місце. Незважаючи на те, що вони були виділені М.О. Макаренком ще на початку минулого століття, в окрему культуру вони були об'єднані лише на початку 50-х років XX ст., після виявлення подібних пам'яток у 40-х роках того ж століття в басейні Сейму та у Подесенні².

Ситуація змінилася на краще вже до середини 80-х років XX ст. До того часу археологами було виявлено кілька десятків пам'яток, які були віднесені до волинцевської культури. Майже два десятка з них було піддано масштабним археологічним розкопкам³.

З усіх цих волинцевських пам'яток найбільш інформативним для нашого дослідження є Битицьке городище. Пам'ятка, яка розташовувалася на відрозі стрімкого мису корінного берега р. Псьол, вперше була виявлена й почала досліджуватися І.І. Ляпушкіним у 50-х роках XX ст. Особливу увагу вчений приділив її оборонним спорудам, які були вперше виявлені на

¹ Сьмонович Э.А. Городище Колочин I // МИА. 1963, № 108. С. 97–137.

² Березовець Д.Т. Дослідження на території Путивльського району Сумської області // АП УРСР. 1952. Т. 3. С.242; Виноградский Ю.С. Раннеславянские памятники в окрестностях Сосницы // КСИАУ. 1952. Вып. 1. С. 50-52.

³ Археология Украинской ССР..... С. 191-194.

волинцевських поселеннях¹.

Найбільш інформативні дані про укріплення Битицького городища було отримано під час робіт Лівобережної слов'яно-руської експедиції під керівництвом О.В. Сухобокова у 70-80-х роках минулого століття. По перше, завдяки цим дослідженням було встановлено, що біля с. Битиця в сіверянський час існувало не одне, а два городища. Вони знаходяться розташовані на відстані 1,7-2 км від с. Битиця Сумського району й розташовані на відрогах корінного берега р. Псел. Відроги, на яких розміщуються ці пам'ятки, розділені глибоким та широким (близько 80 м) яром з майже відвісними схилами. Одне з городищ – Битиця I, має майданчик розмірами 240 (за лінією захід-схід) x 480 м (північ-південь), форма його нагадує неправильний трикутник видовжений в напрямку південь-північ (рис. 4). Подібні розміри були не притаманними для періоду існування цього городища (були за великими).

Друге городище – Битиця II, відокремлене балкою від плато, займає на видовжейому мису майданчик округлих обрисів, площею 65-70 x 55 м (за осями відповідно північ-північ-схід – південь-захід та захід-північ – схід-південь), тобто значно менше за площею від Битиці I.

Обидва городища знаходяться на мисах підніжжя схилів яких були пошкоджені під час видобутку тут на початку минулого століття мергелю. На період проведення розкопок О.В. Сухобокова їх територія була заросшою чагарником та дрібним лісом.

Як з'ясувалося під час шурфування 1984 року, городища відносяться до різних періодів існування культури сіверян. Битиця I – до волинцевського, а Битиця II – до роменського².

Городище Битиця I розташовано на мисі, який має стрімкі, важко доступні схили з боку заплави, які на півдні переходять у відвісні підковоподібні урвища. З плато городище з'єднується у північно-західній

¹ Ляпушкин И.И. 1959. К вопросу о памятниках волинцевского типа // СА. 1959. Т. 29-30. С. 68–83.

² Сухобоков О.В. Дніпровське Лісостепове Лівобережжя у VIII-XIII ст. Київ, 1992. С. 125.

частині довгим та вузьким перешийком. Площа на якій розташована пам'ятка має природний нахил. Фортифікаційні споруди в цьому місці були пошкоджені за часів Другої світової війни.

Укріплення Битиці I були створені завдяки ровам і валам, які покращувалися завдяки ескарпам. На північно-західній ділянці, з напільного боку, городище відокремлюється від плато двома лініями валів та ровів. Вал підвищується над рівнем майданчика на 1,5 м. Загальна висота цього валу, який мав серпоподібну форму, становить 5 м від дна рову. Рів першої лінії мав глибину близько 1,5 м, а ширина його коливалася від 2 до 5 м. Рів другої лінії мав глибину 2, ширина становить 7 м. Обидва рови зливалися на північному кінці майданчика.

Вздовж довгих боків майданчика були побудовані фортифікаційні споруди, які склалися з рову, прокопаного на схилах на 2-3 м нижче горизонтального рівня, а також ескарпів. Останні на південній ділянці завершувалися урвищем. Глибині рову коливалася від 0,8 до 1 м, а ширина його на схилах сягала від 1,5 до 2,5 м. Найкраще залишки валу збереглися на північно-західній ділянці, де його висота становить 0,8-1,2 м.

На цій же ділянці спостерігалася найскладніша система укріплень, які були представлені подвійною лінією валів та ровів на схилі. На ньому простежувалися сильно заплилого ескарпу. Така складність оборонних споруд, очевидно, диктувалася природними умовами – схил був дуже спадистим (рис. 5)¹.

Багаторічні дослідження О.В. Сухобокова на Битиці I, дозволили йому говорити про доволі складні фортифікаційні споруди городища. Зокрема, насип валу було споруджено на материковому майданчику шириною 7 м, який попередньо був знівельований. Насип складається з щільно збитого насипного суглинку сіро-брунатного кольору, проте ядро валу було утворене з масиву гранульованих часток 0,1 x 0,1 см щільних суглинистих шматків, а верхня частина насипу складалася з щільно збитого насипного суглинку сіро-

¹ Сухобоков О.В. Дніпровське Лісостепове Лівобережжя... С. 125-126.

брунатного кольору. Для підсилення висоти валу і надання більшої стрімкості його схилам, знівельований під ядро насипу валу майданчик закінчувався підрізом висота якого сягала 0,6 м. Автор розкопок припускав, що стрімкість схилу, при висоті разом з ескарпом близько 3 м, могла становити 45-50°. Висота валу від дна рову до вершини коливалася від 2 до 2,2 м¹.

Волинцевське городище поблизу с. Битиці було побудовано на місці де існували фортифікаційні споруди раннього залізного віку. Сіверянське населення волинцевської культури провело реконструкцію цих ранніх укріплень. Зокрема, вони поглибили рови й посилили ескарпуванням схили. Також було побудовано додаткові укріплення. Безпосередньо над схилом, возвели дерев'яний тин, або стіни з горизонтально покладених колод².

Тут потрібно зазначити, що на переважній більшості поселень волинцевської культури фортифікаційних споруд взагалі не було простежено. Як показали розкопки, на Битицькому городищі перші укріплення були побудовані ще у кінці I тис. до н.е. Волинцівське населення провело їх реконструкцію. Тому в їх часи вона була представлена подвійною лінією ровів та валів. Говорячи про волинцевську культури, потрібно згадати ще й Опішнянське городище в Полтавській області, де також були простежені незначні укріплення³. Однак, на перших порах, основний дослідник сіверянських старожитностей О.В. Сухобоков, висловлював певні застереження що до існування укріплень на Волинцевському городищі в час існування однойменної культури⁴.

Опішнянське городище – друге з усіх відомих на сьогоднішній день волицевських пам'яток подібного типу. Воно розташовано на правому березі р. Ворскли на мисоподібному видовженому останці, знижена частина якого двома похилими відрогами впадає далеко у заплаву річки. Із південно-східної

¹ Сухобоков О.В. Дніпровське Лісостепове Лівобережжя... С. 131.

² Там само. С. 132.

³ Сухобоков О.В. Дніпровське Лісостепове ЛівобережжяС. 37-38.

⁴ Сухобоков О.В. Славяне Днепровского Левобережья (роменская культура и ее предшественники). Киев, 1975. С. 45.

та східної сторін городища простежено залишки ескарпування. Воно являло собою штучно зрізаний схил частини останця, яка безпосередньо переходить у рівчак. У здовж цього ж рівчака Опішнянське городище було захищено невисоким валом. І.І. Ляпушкін повідомляв ще і про невиразні сліди слабо вираженого другого валу (в перше про це згадував В.Г. Ляскоронський ще у 1907 р.) . Основна частина укріплення знаходилася на 2 м нижче основної частини городища, що відрізняло його від слов'янських городищ ранньої доби середньовіччя¹.

Нетиповість Опішнянських укріплень була підтверджена розкопками проведених О.В. Сухобоковим 1975 року. Укріплення другого валу в той час вже були непомітними. Основним висновком дослідника стало визнання часу існування даного городища, як перехідного етапу від волинцевської до роменської культури, а також висловитися про існування волинцевсько-роменської культури, як єдиною, але представленою двома етапами розвитку².

Опішнянське городище розташоване на північний схід від однойменного села. Основна частина його фортифікаційних споруд знаходиться на довгому серпоподібному мису-останці. Сам мис утворився під дією заплави р. Тарануоки й був відрізаний від плато глибокою та широкою балкою. Ширина укріпленої частини пам'ятки – 40-50 м, а довжина – 150-160 м. На момент проведення розкопок О.В. Сухобоковим, значна частина городища була зайнята сучасним кладовищем.

Розкопками дуло виявлено дуже невиразні залишки захисної лінії. Вони являли собою ескарп висотою 1,2-1,5 м ескарп. Він розміщувався нижче горизонтальної площини майданчика на найпохилішому схилі південно-східної частини мису, і мав довжину близько 30 м. Також, було встановлено, що так званий вал є залишками захисної стіни руйнування якої призвело до того, що глиняна забутовка засипала горілі дерев'яні

¹ Ляпушкін И.И. Днепровское лесостепное Левобережье в эпоху железа // МИА. 1961. № 104. С. 103.

² Сухобоков О.В. Дніпровське Лісостепове Лівобережжя... С. 86.

конструкції. О.В. Сухобокову вдалося встановити, що дерев'яні укріплення Опішнянського городища являли собою дворядний тин із глиняною забутовкою в середині. Із зовнішнього та внутрішнього боків насипу були зроблені рови (рис. 6). Ширина зовнішнього рову була 5,5 м, а глибина – 2,1 м¹.

Таким чином, було спростовано думку про майже повну відсутність укріплень на пам'ятці, й доведено їх цілком завершену фортифікаційну споруду.

На відміну від волинцевських поселень, які дуже рідко й слабо були укріплені, поселення роменської культури, яка змінила волинцівську в Дніпровському Лівобережжі, доволі часто являли собою городища зі складною фортифікацією й були провідним типом для культури. Значно різнилися вони від поселень попереднього періоду й за топографічними умовами розташування².

Розгляд укріплених поселень роменської археологічної культури VIII–X ст., почнемо з Донецького городища, яке, як ми вже згадували у попередньому розділі, було першою подібною пам'яткою, на яку звернули увагу дослідники. Ця пам'ятка є однією з найвідоміших у науковому світі археологічних пам'яток на території Харківщини. Донецьке городище розташоване біля села Карачівки (зараз городище територіально входить в адміністративне підпорядкування м. Харкова) на правому березі річки Уди. І є однією з найвідоміших у науковому світі археологічною пам'яткою Харківщини. Це літописне місто, як городище вперше згадується в складеній у XVII ст. «Книзі Великого Креслення», де говорилося: «А по левой стороне вверх по Удам, выше Хорошего городища, Донецкое городище, от Хорошего верст с 5. А выше Донецкого городища с правой стороны, впала в Уды речька Харькова, от городища с версту...»³.

¹ Сухобоков О.В. Дніпровське Лісостепове Лівобережжя... С. 134-135.

² Там само. С. 38.

³ Книга большому чертежу... С. 71.

За повідомленнями основного дослідника Донецького городища Бориса Андрійовича Шрамка, воно розташовано на доволі невеликому вузькому трикутному мисі, який височить на 20 метрів вище рівня річки. Мис відокремлений від основного масиву правого берега мис відділено великим ровом та валом. З протилежного, південно-східного боку похилий схил мису перегороджений ще двома валами та ровами (рис. 7). Розміри його укріпленої частини – дитинця, доволі невеликі, як і в переважній більшості городищ роменської культури. Зокрема ширина його не перевищувала 38 метрів, а довжина сягала 70 метрів¹.

Отримані під час розкопок матеріали, дали змогу харківському досліднику скласти уявлення про укріплення побудовані слов'янами роменської культури VIII–X ст. на Донецькому городищі. За повідомленнями Б.А. Шрамка, фортифікаційні споруди в цей час являли собою дубову огорожу з горизонтальних колод, закріплених між парними стовпами, які розташовувалися уздовж краю мису. Поряд із городищем, з напільного боку, розташовувалося селище, мешканці якого під час небезпеки могли переховуватися за стінами дитинця (рис. 8)².

В регіоні Дніпровського Лівобережжя і особливо в прикордонній смузі лісостепу та степу, в період рубежу IX–X ст., з'являється велика кількість занедбаних поселень, як городищ, так і неукріплених (селищ). Це було пов'язано з пожвавленням набіг кочівників, які призвели до цього запусітіння³.

Під час одного з таких набігів печенігів у X ст. було спалено й роменське городище на місці майбутнього міста Дінця, а мешканці які лишилися не стали його відновлювати. Лише через кілька десятків років (приблизно 50), на це місце прийшла нова хвиля слов'ян-переселенців, які вирівняли площу зруйнованого городища й побудували нові укріплення. Воно й стало відомим у давньоруських писемних джерела містом Дінцем.

¹ Шрамко Б.А. Древности Северского Донца. Харьков. 1962. С. 298.

² Там само. С. 299-300.

³ Ляпушкин И.И. Городище Новотроицкое. Москва; Ленинград, 1958. С. 228.

Дослідники пов'язують наведені події з політикою князя київського Володимира Святославича по укріпленню кордонів Руської землі¹.

Місто Донець, в силу свого географічного розташування – на південно-східній окраїні Київської Русі, знаходилося в постійній загрозі від набігів степових кочівників, тому потребувало добрих оборонних споруд. Про їх наявність свідчать результати досліджень експедицій Харківського університету, якими керував Б.А. Шрамко. Зокрема, під час проведення цих робіт на південно-західному краю городища з напільного (північно-західного) боку було виявлено залишки таких фортифікаційних споруд. Вони розташовувалися поблизу великого рову й валу, які відокремлювали посад від дитинця. Штучний рів було створено на місці природної лощини, яку було поглиблено. Завдяки цьому, його ширина у верхній частині збільшилася з 5 до 7 метрів. Будівельники укріплень використали й вийнятий під час цих робіт ґрунт. Він був використаний для насипу валу. Знахідки в цьому місці (глиняному насипу валу) під час розкопок великої кількості уривків мотузок, дали змогу Б.А. Шрамку припустити, що землю вибрану з рову підіймали на вершину валу за допомогою якихось великих дерев'яних посудинах. Завдяки всім цім діям, висота укріплень від дна рову до вершини валу досягала від 9, а в деяких місцях і більше метрів²

Вийнятий ґрунт був використаний для насипу валу, причому втягували її нагору, мабуть, в якихось цебрах за допомогою мотузок. Уривки цих мотузок знайдені у великій кількості в глиняному насипі валу із зовнішнього боку. Загальна глибина рову, рахуючи від вершини валу в місці зйомки профілю, досягає 9 л. а в інших місцях вона ще більша.

З південно-західного боку, й на інших ділянках Донецького городища, де це було необхідно, краї площадки було вирівняно підсилкою, а ями засипані землею та камінням. Після цього, дитинець по всьому периметру було обнесено стіною із з'єднаних одина з одною дерев'яними клітьми.

¹ Шрамко Б.А. Древности Северского Донца. С. 314, 331.

² Там само. С. 333-334.

Внутрішні частини цих клітей, для їх зміцнення, заповнили глиною, доволі часто з домішкою щебеню. Щебенем же, для запобігання розмиву, було укріплено край височини на якій розташовувався дитинець. Також доведено, що поряд із клітями, з внутрішнього боку городища, біля було влаштовано невеликий пандус. Його поверхня була зроблена похилою, що дозволяло воїнам підніматися до верхньої частини стіни для її оборони від нападників.

Підтвердженням того, що Донецьке городище в давньоруського періоду представляло собою дуже міцне укріплення було отримано під час розкопок на південно-західному краю пам'ятки. В цьому місці було виявлено й досліджено добре збережені залишки нижньої частини дерев'яного зрубу. Тут збереглися залишки обгорілих колод. Частина з них лежали вздовж краю городища, інші – перпендикулярно до них. Кінці колод були з'єднані за допомогою виїмок, вирубаних до верхньої частини нижньої колоди, що лежала перпендикулярно до краю городища. Детальне вивчення залишків оборонної стіни дитинця дозволило встановити, що в період її функціонування її ширина сягала близько 4 м. Це ще раз доводить дані про потужність фортеці¹.

Подібним до Донецького за часом функціонування являється Новотроїцьке городище, яке було досліджено у 50-х роках ХХ ст. І.І. Ляпушкіним. Дослідник зазначав, що воно спочатку в VIII–IX ст. існувало як роменське, а в подальшому як городище у період Київської Русі². Однак, у питаннях фортифікації, воно значно поступалося Донецькому городищу.

У період існування роменської культури форма городищ залежала від конфігурації останців і берегових виступів, через те, що вони переважно розташовувалися на берегових мисах. Однак, в цей же час зустрічаються городища, які мали по периметру кільцеву систему ровів. Таку форму мали укріплення городищ розташованих на пагорбах, або дюнах. Форма городищ VIII–X ст. співпадає з формою городищ давньоруського типу, що говорить

¹ Шрамко Б.А. Древности Северского Донца. С. 335.

² Ляпушкин И.И. Городище Новотроицкое. С. 188.

про продовження певних роменських традицій фортифікаційної справи їх наступниками.

Роботи по будівництву подібних укріплень починалися з викопування рову, а земля, яка виймалася з нього йшла на утворення земляному валу. На валу зводилися стіни. За конструкцією, вони могли створюватися або з горизонтально покладених та закріплених подвійними вертикальними стояками колод, або являли собою дворядний тин. Залишки таких фортифікаційних споруд було простежено в роменських горизонтах Мохначанвському, Коробовському, Донецькому і в Путивлі, а також на волинцевському Опішнянському городищі¹

Тим не менше, при будівництві захисних укріплень деяких городищ у басейні Сіверського Дінця, наприклад поблизу сіл Мохнач і Коробови Хутори, відмічають використання каменю. Вершина насипу в таких випадках укріплювалася за допомогою великих каменів покладених двома рядами. Відстань між цими рядами сягала 2 метрів, а порожнину між ними забутовували глиною і щебенем. Висловлюється припущення, яке базується на знахідок ямок від стовпів і деревини, про можливу наявність над забутовкою дерев'яного частоколу.

Конструкції, подібні наведеним, були виявлені О.В. Сухобоковим під час розкопок таких городищ роменсько-давньоруського періоду, як Кам'яне у басейні р. Псьол, Ніцаха та Малий Балкан².

Наведені нами дані яскраво свідчать про те, що слов'янам сіверянського племінного союзу були відомі навички військового будівництва. У фортифікаційній справі вони використовували лише дерево-земляні, а й кам'яні конструкції оборонних споруд. Появи такої техніки військового будівництва у носіїв роменської культури Б.А. Шрамко та

¹ Шрамко Б. А. Раннеславянское поселенко VIII-X вв. на Донецком городище // МИА. 1970. №176. С. 105; Сухобоков О.В., Иченская О.В., Юренко С.П. Новые исследования раннеславянского поселения близ Опшны // АО 1975 г. Москва, 1976. С. 396.

² Сухобоков О.В. Левобережье Днепра // Древнерусские поселения Среднего Поднепровья. Киев, 1984. С. 157-162, 164-165.

С.О. Плетньова пояснюють впливом з боку племен салтівсько-маяцької культури. Подібну точку зору підтримував і О.В. Сухобоков¹.

Дуже важливим моментом для сіверянського населення було обрання місця для побудови городища. Місця розташування поселень роменської культури, яскраво свідчать, що її носії намагалися як найкраще використовувати умови оточуючого ландшафту. Наявні дані дозволяють стверджувати, у переважній більшості випадків вони розташовувалися на останцях корінних берегів та на мисах, які далеко видавалися у заплави річок. Перевага при цьому надавалася мисам які мали невеликі розміри та були добре захищеним з флангів або розгалуженими балками, або широкими та глибокими ярами. В басейні Сіверського Дінця (на р. Уди) в подібних топографічних умовах розташовано Донецьке городища. Значно більше городищ таким чином побудовані у басейні річок Ворскли та Псла. До них дослідники відносять наступні городища: Зарічне I, Ніцаха I та II, Броварки, Кам'яне, Сарн та Велика Рибиця.

Однак, відомі й інші городища розташовані на мисах, але різняться від перелічених вище розташуванням на видовжених вузьких відрогах з великою довжиною країв відносно площі мисів. У басейні Сіверського Дінця такими городищами є Водяне і Мохнач, на Пслі, Могриця і Торки, а на Восклі – Куземен і Зарічне II².

Окрім перелічених вище простих мисових городищ, зустрічаються мисові городища складної конфігурації. Такими городищами є Хорошеве на Сіверському Дінці та Журавне і Глинське на Ворсклі (рис. 9). За своєю конфігурацією і площею вони майже аналогічні укріпленням городищ доби раннього заліза. Роменські городища складної конфігурації розміщувалися на двох або більше ізольованих ділянках одного, розчленованого ярами, останцевого мису корінного берега, який також відділявся від основного плато великим яром.

¹ Сухобоков О.В. Дніпровське Лісостепове Лівобережжя... С. 139.

² Там само. С. 117-118.

Однак, як видно з наведеного матеріалу, носії роменської культури намагалися максимально використати при виборі місця для поселення природні перешкоди. При цьому, в обох випадках це не залежало від наявності якоїсь частини мисової площі, або ж кількох ізольованих ділянок природного походження. Просто у випадку використання кількох ділянок призводило до збільшення довжини лінії фортифікаційних споруд. В таких випадках збільшувалися й розміри укріпленого майданчика.

Дуже рідкісним явищем для роменської культури являються укріплення городища Битиця II, які за своєю конфігурацією мають округлу форму. Воно займає центральну частину видовженого відрозу корінного берега Р. Псла й знаходиться на відстані 80-190 м на захід від волинцевського городища Битиця I. Городище розміщується на мису, який здіймається над заплавою на 45-50 м. З усіх боків, крім північного, який примикає до яру, городище укріплене валом і ровом. На момент розкопок О.В. Сухобокова ширина рову при глибині близько 1 м, сягала близько 3 м, висота валу від дна рову становила 4-5 м¹.

Важливим елементом городищ сіверян з VII по X ст. включно, було проведення ескарпування схилів. На деяких городищах, як наприклад на Ніцахському, відомо по кілька ліній ескарпів на найбільш пологих схилах. Проведення такі прийомів покращувало захисну здатність городищ, утруднюючи доступ на городище².

Слід також відміти ряд таких городищ сіверян, як Малий Балкан, Мале Городище та Зелений Гай, які відрізнялися від інших подібних пам'яток наявністю залишків валів по периметру майданчика³.

Багаторічними дослідженнями з'ясовано, що населення роменської культури мало свій особистий прийом фортифікації. Він полягав у використанні рівчака, який знаходився поблизу підніжжя схилів невисоких мисів (від 5 до 10 м). Яскравим прикладом використання подібного прийому

¹ Сухобоков О.В. Дніпровське Лісостепове Лівобережжя... С. 133-134.

² Сухобоков О.В. Левобереж'є Днепра... С. 165.

³ Сухобоков О.В. Дніпровське Лісостепове Лівобережжя... С. 118.

є оборонні споруди городищі біля с. Горки в басейні р. Псла. Воно було розташовано на вузькому мису, який підіймався заплавою 10 м. Залишки дуже замуленого рівчака було простежено у підніжжя більш похилого краю мису. З вищого боку майдану сліди рівчака до нашого часу не збереглися. Ще одне городище зі складною конфігурацією й фортифікацією описаного вище типу, й датоване VIII-XIII ст. було виявлено й досліджено поблизу с. Журавне на Ворсклі. Залишки рівчака там було простежено у підніжжя східної, самої нижчої частини городища.

Наведені нами дані про прийоми фортифікації, якими користувалося сіверянське населення є характерними для всіх регіонів розповсюдження пам'яток волинцевсько-роменської культури від Дніпра до самих східних її кордонів¹.

І.І. Ляпушкін, після багаторічних досліджень роменських городищ, прийшов висновку, що їх найтиповішою ознакою були рови та розміщення на останцях або мисових відрогах, що відокремлювалися від плато валом з рівчаком, який викопувався перед ним, нерідко в природному заглибленні. В подібних випадках стінку рівчака утворював вертикально зрізаний схил, який здіймався на висоту 5-7 м². На залишках городища Кам'яне (на Пслі) та Куземен (на Ворсклі) подібний ефект досягався за рахунок наявності природного заглиблення. В таких випадках, зазвичай, рів був глибшим, ніж на пам'ятках, розташованих на невідокремлених природою мисах. Значна глибина рову на городищах сіверянським населенням досягалася за рахунок висоти насипу валу, поряд з ним з напільного боку.

Наявність схожих навичок у фортифікаційній справі простежено навіть у самих віддалених куточках проживання носіїв волинцевсько-роменської культури. Такими прикладами можуть слугувати городище Курган біля с. Волинцеве та городище в урочищі Городок на території Давньоруського

¹ Сухобоков О.В. Дніпровське Лісостепове Лівобережжя... С. 119.

² Ляпушкін И.И. 1961. Днепровское лесостепное Левобережье... С. 108.

Путивля¹.

Найпростіші оборонні споруди серед городищ роменської культури було виявлено харківським археологом О.Г. Дяченком на березі Сіверського Дінця біля села Водяне Зміївського р-ну Харківської обл. Пам'ятка розташована на кінці досить вузького мису, витягнутого за віссю північний схід – південний захід. Від іншої частини мису вона була відокремлена лінією валу та рову. Площа дитинця становила 65 x 90 м. Ширина основи валу становила близько 7 м, при його висоті 0,8 м. Ров мав ширину 5,1 м й глибину – 0,7 м.

Для насипу валу використовувався ґрунт, вибраний при спорудженні рову, який у перерізі має трапецієподібну форму завдяки горизонтальному майданчику на дні, ширина якого 1 м. Як у залишках самого валу, так і поряд з ним було простежено товстий прошарок піску, вугілля та золи від згорілих дерев'яних споруд, що знаходилися на самій вершині насипу вала. Знахідок, які б дозволили говорити про деталі конструкцій цих оборонних споруд, під час розкопок О.Г. Дяченко не виявив².

Певні елементи фортифікаційних споруд було простежено розкопками Б.А. Шрамко (1952 та 1983 рр.) й на городище біля смт. Хорошеве, що неподалік Харкова. Ця пам'ятка, розташована у північній частині сучасного селища на високому правому березі р. Уди. Підступи до городища з одного боку обмежені стрімким берегом ріки, а із сходу та заходу – ярами. Поселення складається з посаду і не великого дитинця, площею 0,28 га. Основна частина дитинця була зруйнована забудовами пізніших часів. Однак, з південного боку пам'ятки, дуже добре зберіглися земляний вал і рів³.

Оборонні споруди Чернігова, завдяки багаторічним розкопкам цього давньоруського міста, є одними з найбільш досліджених в Україні. Вони

¹ Сухобоков О.В. Дніпровське Лісостепове Лівобережжя.... С. 120-121.

² Дьяченко А.Г. Исследования славянских памятников в бассейне Северского Донца // АО 1977 г. Москва, 1978. С. 322.

³ Скирда В.В. Средневековые памятники С. 115.

представляють собою фортифікаційні лінії як рменського періоду, так і періоду Київської Русі. Ці дані багато разів опубліковані, тому ми звернемо увагу на результати археологічних досліджень 2006-2008 рр. проведених на дитинці пам'ятки. Завдяки ним була виявлена ще одна невелика лінія укріплень зведена під Дитинцем на Подолі, яка датується другою половиною X ст. Вона впиралася в старе русло р. Стрижень, відсікаючи в такий спосіб від луки досить значну гавань. Орієнтовані ці фортифікаційні споруди були по лінії північ-південь¹.

Говорячи про інші пам'ятки давньоруського періоду з укріпленнями в басейні річки Десни, можна згадати про городище біля с. Виползов. Воно розташовано на високому мисі над заплавою правого берега р. Десни та р. Кримки. Укріплена частина городища має розміри 70 x 90 м, хоча загальна довжина вузького мису на якому вони збудовані, перевищує 600 м².

Цікаві результати отримано в результаті досліджень початку XXI ст. на території давньоруського Переяславля (сучасний Переяслав). Завдяки цим роботам було доведено, місто почало будуватися в середині X ст. на вільному місці, й будувалося з урахуванням майбутньої перспективи. Площа дитинця сягала 12 га, що значно перевищувало площу культурного шару того часу. Фортифікаційні споруди відповідали будівельній техніці того часу (подібні конструкції виявлено у валах Білгорода та Васильєва) й були зведені з використанням конструкцій із сирцевої цегли. До речі, подібні за розмірами укріплення в Києві й Чернігові з'являються пізніше – наприкінці X ст³.

Час споруди визначає характерне використання конструкцій із сирцевої цегли, близьке, виявленим у валах Білгорода та Васильєва. Сам Дитинець Переяславля будується «на виріст» – його площа (12 га) помітно не відповідає реальному поширенню культурного шару кінця X ст., що займає лише південний край майданчика. Київ та Чернігів обзаводяться фортецями порівнянних розмірів лише наприкінці X ст.

¹ Хамайко Н. Новые исследования... С. 371.

² Там само. С. 372.

³ Там само.

Цікаві матеріали для вивчення середньовічних фортифікаційних споруд були отримані під час досліджень на Правобережжі Десни. В першу чергу тут потрібно звернути увагу на дослідження Горбівського комплексу, до складу якого входить роменське городище, яке існувало тут з IX ст. до початку XI ст. На ньому вдалося дослідити оборонні споруди у вигляді валу висотою понад 3 м та шириною до 10 м, з дерев'яними конструкціями у два ряди дубових клітей, що були споруджені в X ст. Додатково, з напільного боку, городище було укріплено псевдоескарпом, що відповідає першопочатковій схемі зведення багатьох роменських городищ¹.

Продовжуючи розгляд укріплених поселень Подесення, не можна, звичайно, обійти стороною середньовічний Новгород-Сіверський. Ця пам'ятка добре відома з літописних повідомлень і літературних джерел доби Київської Русі мала укріплення вже до того – в період існування роменської культури. З цим погоджуються такі відомі фахівці, як В.В. Сєдов, А.В. Куза, О.П. Моця та В.П. Коваленко. Городище розташовувалося на високому правому березі Десни, прорізаному численними ярами. На останці (висотою до 50 метрів) правого корінного берега річки, розташовувався дитинець (урочище Замок; Замкова гора) (рис. 10). В період існування Київської держави, Новгород-Сіверський складався з трьох основних структурних частин: посада, дитинця й окольний град, як мав окрему лінією укріплень².

Для початку звернемося до розгляду матеріалів дослідження дитинця. Він був оточений з усіх боків ярами з крутими схилами. Західна частина дитинця виходила до долини струмка, що впадає в Десну, а зі сходу від нього розташований «Цегляний рів», з Півдня – ще один яр, по дну якого в наш час прокладено вулицю. З північного заходу знаходиться р. Десна, а з півдня ще один яр. Сучасна площадка дитинця рівна, але частково зруйнована господарською діяльністю. За припущеннями фахівців, в XII ст. площадка

¹ Ясновська Л. Пам'ятки Новгород-Сіверського... С. 303.

² Кедун І.С. Новгород-Сіверський та його округа в X-XIII ст.: Дис... канд. іст.наук. Київ, 2011. С. 65-66.

дитинця була значно більшою й становила близько 3 га¹.

Незважаючи на те, що слідів фортифікаційних споруджень роменського часу на дитинці не виявлено, О.В. Григор'єв висловився за існування тут таких типових укріплень роменської культури, як ескарпів². А.В. Куза відносив виникнення найдавнішої фортифікації міста до періоду кінця X – початку XI ст. Більшість сучасних дослідників в цілому підтримує таку точку³.

Від найдавніших роменських укріплень зберігся насип ґрунту потужністю до 0,8 м. якщо ж говорити про конструкції давнього валу в цілому, то археологами було простежено принаймні два будівельних періоди. В.П. Коваленко повідомляв про наявність у конструкціях найдавнішого валу залишків кладки з цегли-сирцю. Періодом його будівництва визнано межу X – XI ст. Вірогідно, для спорудження валу було використано ґрунт, зрізаний з площадки городища⁴.

Вивчення фортифікації городищ роменської культури на Дніпровському Лівобережжі, підвело О.В. Сухобокова до думки, що сіверяни на момент заселення вказаного регіону, або в процесі такого, вже виробили власну систему спорудження укріплень⁵.

Далі ми будемо переходити до розгляду фортифікаційних споруд і прийомів їх зведення зафіксованих дослідниками під час розкопок городищ салтівської археологічної культури VIII – X ст.

За більш ніж сторічний період вивчення фортифікаційних споруд, залишених на території України носіями салтівської культури, було з'ясовано доволі багато конкретних питань. Як ми вже згадували в першому розділі, ще в перші роки дослідження городищ цієї культури, В.О. Бабенко висловився за

¹ Кедун І.С. Новгород-Сіверський та його... С. 67.

² Григорьев А.В. Северская земля в VIII – нач. XIV века по археологическим данным. Тула, 2000. С. 96.

³ Кедун І.С. Новгород-Сіверський та його округа... С. 73.

⁴ Куза А.В., Коваленко В.П., Моця О.П. Чернигов и Новгород-Северский в эпоху «Слова о полку Игореве» // Историко-археологический семинар «Чернигов и его округа в IX-XIII вв.». Чернигов, 1985. С. 59.

⁵ Сухобоков О.В. Дніпровське Лісостепове Лівобережжя... С. 124.

прояви візантійських впливів при їх будівництві. Однак, подальші дослідження поставили під сумнів цю тезу, яка базувалася на плануванні оборонних споруд у формі прямокутника чи трапеції. Тим більше, не було знайдено будь-яких підтверджень про безпосередню участь візантійських будівельників у створенні салтівських укріплень¹.

Говорячи про кам'яну фортифікацію раннього середньовіччя в Східній Європі, А.М. Губайдуллин убачає за такий вплив наявність білокам'яних укріплень Казані та Єлабузького («Чортова») городища. Однак, на його думку, вони є унікальним явищем для Булгарської держави, але типовими для стін з кам'яних блоків, які були збудовані за двопанцирною безфундаментною технологією у Верхньосалтівському і Маяцькому городищах лісостепу, а також городищах салтівської культури Криму².

В свою чергу, Ю.Ю. Моргунов знаходив аналогії з салтівською фортифікацією на давньоруських городищах, які мають багаторядні лінії напільних укріплень. Дослідник зазначав, що багаторядна система оборони, а також ескарпування схилів є досить поширеними явищами не лише на салтівських мисових городищах, а й на укріпленнях Волзької Булгарії. Також він помітив ще одну деталь, притаманну оборонним спорудам носіїв салтівської культури. А саме те, що вони доволі часто розміщувались на залишках городищ більш ранніх історичних періодів³.

Розглянемо фортифікацію найбільш типових та унікальних городищ побудованих салтівцями. Почнемо свій огляд з розташованого на правому березі Сіверського Дінця, навпроти впадіння в нього лівої притоки – р. Вовчої городища Огурцово (Чугуївський р-н Харківської обл.) (рис. 11). Укріплення займає платоподібне підвищення загальною площею 8 га. Вперше було засвідчено розвідками В.К. Міхеєва у 1959 році. Фортифікаційні споруду пам'ятки представляють собою цитадель

¹ Комар О.В., Сухобоков О.В. Військова справа Хозарського каганату // Нариси з воєнної історії давньої України. Київ, 2005. С. 223.

² Губайдуллин А.М. Фортификационный словарь. Казань, 2003. С. 16.

³ Моргунов Ю.Ю. Древо-земляные укрепления Южной Руси X-XIII веков. Москва, 2009. С. 163-164, 169-170.

підтрапецієподібної в плані форми площею 1,3 га. З північного боку в цієї споруди простежено заокруглені кути й додатковий захист у вигляді глибокого рову. Вал в наш час є майже помітним з північного й східного боків. Залишки ще одних захисних споруд простежено з південного боку основного городища. Вони огороджували валом і ровом дворище площею 6,7 га¹.

Цікаві матеріали про салтівську фортифікацію отримано під час дослідження Вовчанського городища. Воно розташоване на правому березі р. Вовчої (ліва притока Сіверського Дінця) в межах Чугуївського р-ну Харківської області. Городище на мису платоподібної форми, який підіймається над заплавою річки на 40-45 м. З корінним берегом мис сполучається перешийком. З обох боків мис оточено глибоким ярами (рис. 12).

Фортифікація городища складається з трьох кільцевих лінії оборони. Вони побудовані за системою рів-вал. Виключенням є лише північно-східна частина городища, де зовнішній пояс укріплень переходить в ескарп. загальною площею 4,8 га З середини захисні вали мали ґрунтову серцевину укріплену кам'яними крєпидами. Загальною площа городища складає 4,8 га. Найбільш захищеною частиною цитаделі була центральна, яка займала площу в 0,9 га. Найбільш укріпленою ділянкою системи оборони Вовчанського городища була північна, звернена до напільного боку. В цьому місці виявлено ще дві суміщені лінії оборони, які також, як і основні збудовані за системою вал-рів. В першій напільній лінії городища В.О. Бабенко й І.І. Ляпушкин зафіксували ворітний проріз².

Роблячи огляд городищ салтівської культури, не можна не згадати про городище розташоване на правому березі Сіверського Дінця на території Чугуївського району Харківської області. А саме епонімної пам'ятки –

¹ Свистун Г.Є. Фортифікація салтівських лісостепових городищ: Дис... канд. іст. наук. Київ, 2019. С. 55.

² Бабенко В.А. Волчанское городище // Сборник ХИФО. Харьков, 1905. Т. 16; Ляпушкин И.И. 1961. Днепровское лесостепное Левобережье... С. 200-201.

Верхньосалтівського (або Салтанівського за ранніми згадками) городища. Воно розташовано на останцеподібному підвищенні, яке височить над заплавою С. Дінця на 20 м. Городище складається з цитаделі та двох додаткових ліній оборони, створених за системою вал-рів, і має загальну площу 6 га (рис. 13).

Цитадель Верхньосалтівського городища була захищена валом з чотирьох боків і займала площу 1,5 га. Допоміжний характер мало дворище, яке примикає до дитинця з півдня. Всі три лінії оборони розташовувалася впритул одна до одної, й по суті були суміщені. Тільки з півдня перша лінія оборони відходила від інших, що перетворювало городище на двохсекторне.

Перепоною для ворога була друга лінія оборони, яка з усіх боків на близькій відстані оперізувала внутрішню, найбільш захищену, частину цитаделі. Як і перша лінія оборони, друга з півдня, півночі й заходу була побудована за системою вал-рів. Обидві ці лінії мали ґрунтовий характер.

Захисні споруди склалися з однієї лінії оборони лише з східного боку, зверненого до річкової заплави. Оборонні споруди у місці розташування південного дворика з боку річки не зафіксовані. За системою ескарп-вал побудовані укріплення цитаделі¹.

На Верхньосалтівському городищі знайдено й перші дані про використання носіями салтівської культури при побудові укріплень каменю. Свідчення про знахідки окремих каменів на городищі було отримано завдяки роботі Кочетокської експедиції в 1959-1961 рр. Однак, конкретних даних про кам'яні конструкції в той час не було отримано. Так інформація була отримана для городища під час робіт археологічних експедицій, які працювали на північній ділянці городища під керівництвом В.В. Колоди та Н.В. Чернігової вже наприкінці минулого століття. Завдяки їх висновкам було визначено, фортифікаційна споруда складалася із пісковикових плит та забутівки. Плити мали наступні розміри 0,3-0,4-0,5 на 0,6-0,1 м, й були розташовані уздовж поздовжньої осі конструкції. По суті, вони розділяли

¹ Свистун Г.Є. Фортифікація салтівських лісостепових.... С. 56-57.

шар забутівки на дві рівні частини, кожна з яких мала ширину 1 м, в той час як загальна ширина конструкції становила 4 м. Порожнина між ними була забутована коричневою глиною і дрібними каміннями¹.

До цього, залишки кам'яних фортифікаційних споруд було простежено С.А. Семеновим-Зусером на західній ділянці цитаделі. Зокрема було визначено, що по всій площі валу був укладений шар пісковикових каменів розміром 0,2-0,3 м, який утворював фундамент конструкції. Зверху цієї конструкції трьома рядами покладена кам'яна кладка. Забутівка між ними складалася з суміші суглинку, чорнозему, перепаленою глиною й пісковикових каменів. Укладені камені мали товщину 0,4 м. З обох боків кам'яні структури були обкладені обпаленою до почервоніння глиною. Під шаром каменів залягає шар піску шириною 1,9-2 м і товщиною від 0,3 до 0,4 м. Вся ця оборонна конструкція була перекрита зверху насипним шаром з суміші піску, глини, щебеню, чорнозему й пісковикових каменів².

Розкопками 2002 і 2004 рр. було виявлено внутрішній бік внутрішньовалової кладки, яка складалася із залізистого пісковіку фіолетового та червоно-коричневого кольорів. Для зміцнення оборонної конструкції, поверх кам'яної кладки було вміщено шматки глини обпаленої до стану, що надавав їй міцність цегли. На цих шматках глини простежено відбитки рослинного походження, які говорять про додавання рослин, для зміцнення структури. Зокрема, можна помітити відбитки лозин, колотих плах, поодиноких жердин і очерету, а в деяких випадках і фрагменти крихти керамічних посудин.

Різні за розміром блоки плитняку утворювали кладку зовнішнього панцира. Огляд знайдених плит показав, що вони мали рівні горизонтальні площини зі слідами підтісування. Довжина таких плит становила від 0,65 до 0,75 м. Товщина їх коливається від 0,1 до 0,18 м. По всій довжині кладки, між

¹ Чернигова Н.В. Исследование Верхнесалтовского городища в 1997–1998 гг. // Древности 1997-1998. Харьковский историко-археологический ежегодник. Харьков, 1999. С. 221-222.

² Свистун Г.Є. Фортифікація салтівських лісостепових... С. 83.

її рядами, простежено заповнення алевролітом товщина якого коливається від 0,03 до 0,04 м.

У верхньому шарі описаної фортифікаційної споруди забутовка мала різний характер заповнення. Її структура залежала від конкретного місця розташування. В цілому її можна поділити на дві частини: а) розташовану біля зовнішнього панцира, яка складається з чорнозему й глини; б) що примикає до внутрішнього панцира і складається з глини і чорнозему.

Базуючися на дослідженнях третьої лінії оборони проведених С.А. Семеновим-Зусером, Р.І. Ветштейн і Г.Є. Свистун, дали можливість запропонувати можливий варіант реконструкції (рис. 14). Достовірно доведено, на всіх напрямках вал мав однакову конструкцію, яка являла собою конструкцію з двох кам'яних облицювань, які підтримували насип. Для розміщення захисників, зверху внутрішнього заповнення валу влаштувалася кам'яна вимостка, перед якою по фронту споруджувався керамічний бруствер з опорними дерев'яними стовпами. Підтвердженням цьому є численні знахідки обпаленої глини поверх конструкції валу під час проведення археологічних досліджень¹.

Матеріал про конструктивні особливості захисних споруд, отримані під час дослідження цитаделі Верхньосалтівського городища, дає змогу стверджувати, що за своїми основними характеристиками фортифікації вони мають спільні риси з такими салтівськими городищами, як Вовчанське, Кабаново, Мохначанське, Кочеток-І, Коропові Хутори та Чугуївське.

Також на правому березі Сіверського Дінця в межах Чугуївського району Харківської області розташоване Старосалтівське городище. Його округла в плані цитадель, площею 1,33 га, займає останцеподібне підвищення висотою щодо заплави річки майже 50 м. З північного боку фортифікаційні споруди влаштовані за системою рів-вал. У цьому ж місці, до укріплень вузьким пологим гребенем підходить в'їзд до городища. З усіх інших боків захисні споруди влаштовані за системою вал-ескарп, на якому

¹ Свистун Г.Є. Фортифікація салтівських лісостепових... С. 84-85.

зроблено невеликий ровик. З усіх боків, вал насипаний з ґрунту, був закріплений кам'яними крєпідами. З південно-західного та північно-західного й боків до цитаделі також підходять пологі гребені.

На корінному мисі витягнутої підтрикутної форми висотою близько 50 м над заплавою правого берега річки Сівєрський Дінець, розташоване Хотомлянське городище (Чугуївський район Харківської області). Загальна площа поселення – 7 га. Фортифікаційні споруди пам'ятки складаються з трьох ліній оборони типу вал-рів, які відрізають майданчик мису від поля. З південного боку городищ вали спускаються по пологому схилу, поступово зменшуючись і виходячи на нуль. На відміну від південного, з північного боку рови та вали впираються в крутий схил мису.

Друга оборонна лінія має фортифікаційні споруди більш вигнуті щодо лінії південь-північ. Рів з північного боку переходить в ескарп. В цих оборонних спорудах були зроблені воротні отвори, розташовані на одній осі. Однак, воротні отвори були відсутні в третій захисній лінії, яка була поєднана з другою. Цитадель, загальною площею 1,33 га, знаходилася на кінці мису за третьою захисною лінією¹.

Загальну площу близько 2 га займає на корінному мисі підтрикутної форми висотою близько 60 м щодо рівня річкової заплави правого берега Сівєрського Дінця – Мартівське городище (Чугуївський район Харківської області). Фортифікаційні споруди даної пам'ятки складаються з чотирьох ліній оборони, з яких три – в плані дещо вигнутих назовні. З напільного боку вони проходять поперек мисового майданчика від одного яру до другого, відрізаючи край мису, де була розташована цитадель. Ця найбільш укріплена частина городища мала в плані вигляд замкнутого овалу площею близько 0,4 га. Дві крайні від поля лінії оборони знаходяться на близькій відстані одна від одної й мають воротні отвори. Впритул до цитаделі розташована третя лінія поперечних фортифікаційних споруд. Разом вони утворюють суміщений рубіж. Ворітні прорізи в них відсутні. Усі лінії захисту

¹ Свистун Г.Є. Фортифікація салтівських лісостепових.... С. 59-60.

влаштовані за системою вал-рів. На бічні схили мису в салтівський час було проведене ескарпування, яке зараз простежується дуже погано. Підтвердженням існування ескарпу можуть слугувати викиди землі у вигляді валоподібного підвищення, яке утворилися в результаті проведення ескарпування схилів. В місці розташування цитаделі під час розкопок знаходилася велика кількість рваного каменю-пісковика. Окремі такі каміння знаходять на всіх лініях оборони.

Городище Накаток, або Котковське розташоване в Чугуївському районі Харківської області. Воно займає загальну площу 1,15 га й розташоване на плато правого берега Сіверського Дінця. Фортифікаційні споруди городища представлені двома суміщеними лініями оборони, які влаштовані за системою вал-рів. В плані пам'ятка має конфігурацію близьку до кола. Під час проведення на городищі досліджень, у конструкціях його валів було знайдено уламки пісковикового каменю, який, вірогідно, використовувався для їх побудови. Внутрішня частина поселення була розділена приблизно навпіл додатковим валом і мала загальну площу близько 0,47 га. Цей вал поступово зменшується у напрямку до центральної частини дитинця, й стає майже непомітним на сучасній поверхні¹.

На відстані близько 1 км вище за течією від впадіння р. Большой Бабки в Сіверський Дінець, на його правому березі, розташоване Кицівське городище (Чугуївський район Харківської області). Воно знаходиться на корінному мису підтрикутної форми, який здіймається над річковою заплавою на 50-60 м. Оскільки городище значною мірою зруйноване переплануванням території під штучне засадження хвойним лісом і кар'єром з видобутку піску, загальна площа його не встановлена. Через ті ж причини, захисні споруди частково збереглися лише зі східного боку мисового городища. Фортифікаційні конструкції проходять по периметру мису і влаштовані за системою вал-рів. Важливо відзначити, що при будівництві

¹ Свистун Г.Е. Местоположение Котковского городища: сравнительный анализ письменных и археологических источников // Проблемы історії та археології України. Харків, 2018. С. 34-35.

валу використовувався камінь. В деяких місцях, залишки лінії оборони простежуються у вигляді розсипу каменів, яка проходить поперек мису¹.

Наступне городище відоме в науковій літературі під кількома назвами. Зокрема, як Баново, Старопокровське, Есхар, Кабакове. Однак, в останній час за ним закріпилася назва – Кабанове городище. Пам'ятка розташована на правому березі правої притоки Сіверського Дінця р. Уди, на відстані 2-х км від гирла, на території Чугуївського району Харківської області.

Цитадель, у межах збереженої частини, у плані має конфігурацію трапеції й займає площу не менше 2 га. Довжина північного боку становить 194 м, а західний простежений на відстані, яка дорівнює 93 м. Вали цитаделі були ґрунтові, але при їх спорудженні було використано в якості крепід рваний камінь. Поверх валу був розміщений керамічний бруствер.

З боку річки, на схилі поселення, було зроблено ескарп, біля якого був насипаний невеликий вал. З боку поля ескарп переходив у рів. Цитадель була не єдиною фортифікаційною спорудою на пам'ятці. З напільного боку, під час розкопок, були простежені дві оборонні лінії, споруджені за системою вал-рів. Між цими лініями утворювалося дворище. Крім того, друга лінія була розташована впритул до цитаделі. Таким чином, створювалася суміщена захисна перешкода².

Одним із найбільш досліджених городищ салтівської культури на Харківщині є Мохначанське городище. Пам'ятка розташована на правому березі Сіверського Дінця в Чугуївському районі Харківської області. Городище займає корінний мис висотою близько 45-50 м відносно заплави річки й має загальну площу 17,9 га (рис. 15).

По периметру мису зведена лінія оборони, яка має систему вал-ескарп. За системою вал-рів, представлено п'ять різночасових поперечних ліній оборони. Населення, яке будувало фортифікаційні споруди на пам'ятці, максимально використано рельєф місцевості. Всього виявлено споруди трьох

¹ Свистун Г.Е. Чугуевское «гнездо поселений» салтово-маяцкой культуры // Археологическое изучение Центральной России. Липецк, 2006. С. 282.

² Свистун Г.Е. Фортификация салтівських лісостепових.... С. 62.

будівельних періодів: скіфського, салтівського та роменського. Носії салтівської культури використані ескарпи, рови і вали скіфського часу, провівши їх перебудову. Зокрема, з використанням каменю була влаштована додаткова поперечна лінія оборони, яка мала дерев'яну закладну конструкцією по верху. Тесане і рване каміння було використане у конструкції валів, для спорудження кам'яних надбудов-брустверів. Завдяки цьому, у ранньому середньовіччі городище складалося з двох дворощ. Північне мало площу 12,1 га, а південне – 5,8 га. Обидва городища були огорожені першою і другою поперечними лініями оборони. З боку стрілки мису, який був захищений укріпленнями, було зроблено в'їзд на південне двороще¹.

Також три будівельних періоди (скіфський, салтівський і роменський), як і на попередньому городищі, можна простежити на городище Коробови Хутори (Коропови Хутори), яке збудовано на правому березі Сіверського Дінця, що в Чугуївському районі Харківської області. Городище розташоване на останцеподібному підвищенні заввишки близько 60 м щодо заплави річки, й має загальною площею 5,4 га. (рис. 16).

Цитадель має дві лінії захисту. Центральна її частина займає площу 1,5 га, а в цілому, в межах другої лінії захисту – 2,6 га. Форма цитаделі наближена до трапеції, яка має заокруглені кути. Внутрішня лінія оборони пам'ятки була збудована за системою вал-рів. В основі ґрунтово-керамічного валу було закладено кам'яні крепідки. На вершині валу було побудовано дерев'яний частокіл. Було з'ясовано, що внутрішня лінія проходила по периметру верхнього майданчика і мала на кутах ґрунтові виступи, улаштовані трохи нижче рівня проходження валів. Таким чином виходило, що вона перебувала на рівні подошви фортифікаційних споруд. Дослідники припускають, що їх слід інтерпретувати як місця для розташування веж. Крім того, ці майданчики були висунуті за периметр валів, чим забезпечувалася

¹ Колода В.В. Створення оборонних споруд Мохначанського городища та динаміка заселення його округи // Археологія. 2007. № 2. С. 9-15.

можливість обстрілу вздовж фронту. Подібні укріплення фіксуються на краях зовнішньої та середньої ліній оборони, із західного боку городища. Існує припущення, що залишками башти могла бути округла височина, винесена далеко за межі основного периметра біля південно-західного кута фортеці і сполучена з нею валообподібним підвищенням. Ці ділянки до нашого часу лишаються не дослідженими, що заважає судити про конструктивні особливості веж. Єдиним підтвердженим фактом на сьогоднішній є те, конструкції веж мали дерев'яну основу. Оборонні ж споруди цитаделі були побудовані у звичайній традиції для салтівських лісостепових городищ. Баштові майданчики, швидше за все, на певному етапі функціонування городища були добудовані баштові майданчики. Робилося це, за наявними даними, дуже обережно, щоб у цілому не порушити вже наявні фортифікаційні споруди. Дослідники городища припускають, що з боку заплави Сіверського Дінця існувала якась легка перешкода у вигляді дерев'яної стіни. Однак залишки її простежити не вдалося. Тим не менше, з обох флангів по схилу, цю ділянку прикривають невисокі вали. Ще один укріплений майданчик, розташований нижче внутрішнього дворища, було побудовано біля в'їзду з північного боку городищ. На шляху до цитаделі, на північній частині городища, розташовувалося передгороддя у вигляді ґрунтового валу. Двома додатковими ґрунтовими лініями укріплень, улаштованими за системою вал-рів, цитадель була укріплена з західного боку. Широким ровом, улаштованим на уступі крутого схилу, була прикрита цитадель із південного боку¹.

Сухогомільшанське городище, як і Кабанове, також зустрічається під кількома назвами. Зокрема ми знаємо його під такими назвами, як Комолша і Кам'яне. Ця пам'ятка розташована на правому березі р. Сухої Гомольші (притока Сіверського Дінця) на території Чугуївського районі Харківської області. Сухогомільшанське городище, яке має загальною площею 2,7 га,

¹ Колода В.В., Чендев Ю.Г. К вопросу о возможностях интеграции археологических и почвенных исследований (на примере городища Коробовы Хутора) // Хазарский альманах. Київ; Харків, 2010-2011. Т. 9.

займає вузький корінний мис висотою 20-30 м відносно заплави річки, який захищений з двох боків ярами. Воно об'єднує в собі два сектори-дворища: південне має площу 0,55 га, а північне дворище – 2,15 га.

По периметру мису були зведені фортифікаційні споруди. В самому вузькому місці перешийка, який з'єднує мис з напільним боком, і на внутрішній площадці городища, розташовувалися захисні лінії. Система укріплень, як і на більшості салтівських городищ, представлена валами і ровами. При цьому перша лінія мала у центральній частині проїзд, а друга й третя лінії, поєднані між собою.

На думку В.К. Міхеєва, городище мало кам'яні стіни. Однак сучасні дослідники, зокрема Г.Є. Свистун, вважають, що оборонні споруди Сухогомільшанське городища в цілому являли собою вали з кам'яними крєпiдами¹.

На південь від Сухогомільшанського городища, в Ізюмському районі Харківської області розташоване Вербівське (Первомайське) городище салтівської культури. Поселення (городище з посадом) було побудовано салтівцями на корінному мисі правого берега Сіверського Дінця, який підіймається над заплавою річки на висоту від 35 до 40 м. Загальною площею пам'ятки дорівнює 6 га. Мис, на якому було споруджено городище, з обох боків захищений крутими схилами. При цьому південний схил виходить до берега річки, а південний – виходить у яр. Цитадель має витягнуту трапецієподібну форму, й займає площу в 0,5 га. По периметру цитаделі проходили фортифікаційні споруди, у конструкції яких був застосований камінь. Східне дворище мало площу 5,5 га. Зі східного боку воно відгороджене від плато поперечним ґрунтовим валом, у конструкції якого застосовувалася будівельна кераміка, а з північного та південного боків – обнесено ґрунтовим валом².

¹ Свистун Г.Є. Фортифікація салтівських лісостепових.... С. 65.

² Крыганов А.В. Два уникальнейших фортификационньх пункта... С. 140-141.

Городища салтівської культури в межах України відомі не лише по берегах Сіверського Дінця, а й на р. Оскіл. До таких пам'яток відноситься поселення Пристін розташоване на правому березі р. Оскіл на території Куп'янського району Харківської області. Це городище займає плато заввишки 45-50 м відносно заплави річки й має загальну площу 7,5 га. Від напільного боку мис відрізано двома глибокими балками, тому з плато він з'єднаний лише перемичкою шириною в 30 м (рис. 17).

Фортифікаційні конструкції були побудовані з використанням тесаного і рваного каменю. Влаштована за системою вал-ескарп, зовнішня лінія оборони проходить по периметру мису. Цитадель площею 1,85 га, знаходилася в центральній частині мису, і була укріплена ровом і валом. Вона примикає до південного сектора зовнішнього периметра. Потужний вал круглої в плані форми було простежено в ході досліджень у південно-східному куті пам'ятки. У південно-східному куті зовнішньої лінії захисту було побудовано кільцевий вал, але значно менший за розмірами від описаного вище. Вхід в городище з боку заплави річки, також фіксується в цьому місці. Другий вхід було досліджено в західному секторі пам'ятки. Неподалік від Пристінського городища розташовано «гніздо» салтівських селищ, населення яких під час небезпеки могло переховуватися за його стінами¹.

За більш ніж 120 років розкопок салтівських пам'яток, які мали захисні споруди (городищ), було накопичено значний матеріал який дає доволі повне уявлення про фортифікаційні навички носіїв цієї культури. Використання цих даних дало змогу дослідникам стверджувати, що при будівництві захисних споруд за наявності конструкцій, зведених за системою вал-рів (вал з кріпками схилів і надвальним бруствером), фланкувальні вежі не використовувалися фланкувальні вежі. Це є опосередкованим свідченням того, що салтівці не боялися активного штурму своїх фортець².

¹ Свистун Г.Є. Фортифікація салтівських лісостепових... С. 67.

² Афанасьев Г.Е. Население лесостепной зоны... С. 144.

Городища, у системі фортифікації яких були присутні стіни, носили принципово інший характер побудови. Хоча достатньою мірою такі елементи захисних споруд як башти поки що не досліджені, але є підстави говорити про їх присутність у ранньому середньовіччі. Зважаючи на якісні характеристики будівельних матеріалів, отримані під час розкопок городищ подібного типу, такі вежі або фланкуючі виступи за периметр стін або перевищували їх лише незначною мірою, або робилися на рівні загального периметру оборони¹. На відміну від захисних споруд інших оборонних ліній, ґрунтові вали цитаделі, були споруджені з використанням каменю в якості крєпід.

Важливо зазначити, що дослідниками встановлено, що архітектурні форм оборонних споруд в городищах залежали від застосування певних будівельних матеріалів. Враховуючи, що носіям салтівської культури в межах сучасної України були доступні не всі види будівельної сировини. Тому вони користувалися пісковиком, вапняком, мергель і крейдою, які були найбільш доступним будівельним матеріалом. Однак, для побудови оборонних споруд, салтівці здебільше використовували пісковики та крейду, завдяки їх широкій розповсюдженості в регіоні розташування пам'яток салтівської культури. Відповідно до воєнно-стратегічної спрямованість городищ в салтівський час, переважна більшість їх розташовувалася поблизу переправ на високих правих берегах, звернених на схід чи південний схід до протилежних, лівих берегів².

Підводячи підсумок викладеного в розділі матеріалу, слід у першу чергу зазначити, що для початку періоду раннього середньовіччя – V-VII ст., коли на території Лівобережної України були розповсюджені пам'ятки колочинської та пенківської культур городища взагалі не виявлені. Про фортифікаційну справу носіїв волинцевської культури VII-VIII ст., ми можемо судити лише по залишкам двох городищ – Битицького й

¹ Плетнева С.А. Очерки хазарской археологии. Москва, 2000. С. 261-274.

² Свистун Г.Є. Фортифікація салтівських лісостепових.... С. 73.

Опішнянського. Укріплення на них були дуже примітивними й являли собою земляні вали і рови. Продовжували слов'янську лінію розвитку волинцевців сіверяни роменської культури. На від мінус від своїх попередників, вони залишили по собі велику кількість городищ, дослідження яких дало можливість дослідникам говорити про доволі високий рівень розвитку фортифікаційної справи у лівобережних слов'ян у VIII – X ст. Найбільш показовим у цьому плані стало Донецьке городище з доволі складною системою дерево-земляних укріплень. До того ж, на його основі, як і на більшості городищ роменської культури в подальшому функціонували давньоруські городища. Майстри, які будували городища в цей час використовували досягнення роменців і значно покращили рівень фортифікації.

Окрему від слов'янської лінії будівництва укріплень на території Лівобережної України, простежено на матеріалах салтівської археологічної культури. В період її існування у VIII – X ст., вони переважали своїх західних сусідів – слов'ян і при побудові своїх фортифікаційних споруд використовували не лише дерево і ґрунт, а й доволі часто камінь. Можливо, що саме під впливом салтівців, використовувати камінь при будівництві фортець стали носії роменської культури, а в подальшому й населення Київської Русі.

Розділ 3. Фортифікаційні споруди на території Правобережної України

Переходячи до розгляду фортифікаційних споруд середньовічного населення Правобережної України, одразу зазначимо, що на відміну від Лівобережжя, тут відомі й городища V-VII ст.

Почнемо, звичайно, з найбільш відомого й краще інших досліджених городищ корчаксько-празької культури V-VII ст. – Зимнівського городища. Ця широко відома для фахівців пам'ятка знаходиться на північно-західній околиці с. Зимне в п'яти кілометрах на південь від м. Володимира-Волинського. Орієнтиром для її знаходження можуть слугувати руїни Зимнівського монастиря, поряд із якими й розташовується середньовічне городище¹. Територія його розташування потрапляє в кордони Волинського плато в тому місці, де р. Луга розчленовує лесове плато сіткою балок і ярів, утворюючи широку долину. У природно-географічно плані дана місцевість являється північним кордоном Українського Лісостепу. Місцеві ліси створені з широколистяних і хвойних дерев².

Зимнівське городище було побудовано склавінами на центральній частині вузького останця високого корінного берега річки Луги, який у формі дугастого мису виступав на заболочену заплаву (рис. 18). Від корінного берега мис відділений глибоким перекопом, у який було спрямовано нове штучне русло струмочка, що раніше омивав мис з півночі і заходу. Пам'ятка розташована на найвищій, центральній частині мису. Для посилення обороноздатності, ця частина мису (урочище Городище) ще у давні часи була відокремлена глибокими перекопами, які її посилювали. Укріплення збудовано в найвищій точці мису, яка у цьому місці дорівнює 15-16 м.

Урочище Городище має форму неправильного трикутника. Ширина його у південно-східній частині становить 65 м, в північно-західній – 14 м, довжина сягає близько 135 м. Зі сходу, півночі та заходу, мис, на якому

¹ Ауліх В.В. Зимнівське городище... С. 4.

² Чижов М.П., Корецький І.М. Український лісостеп. Київ, 1961. С.26-31.

розміщується городище, охоплений болотистими луками, які ще до недавніх часів були майже непрохідними¹.

О.М. Цинкаловський, вже під час першого ознайомлення з Зимнівським городищем звернув увагу на те, що на його поверхні під час дощів і весняної повині з'являються «перегнилі палі від частоколу, що колись оточував городище»². Проведенням стаціонарних розкопок було доведено, що дерев'яні оборонні укріплення захищали плато городища з південного заходу і півночі. Однак, вони дещо міняли характер з південного сходу переходячи в дерево-земляні захисні споруди. На якомусь етапі функціонування городища дерев'яні фортифікаційні конструкції згоріли. Залишки їх у вигляді кусків обгорілих колод дерев, тягнуться суцільною полозою вздовж краю плато до наших днів. На північно-східному краю Зимнівського городища, який звернутий в бік річки, вони відсутні, бо через його крутизну не потребували додаткових засобів захисту.

Через різну силу вогню в різних частинах стіни, стан збереження дерев'яних конструкцій різний. В тих місцях вони збереглися краще, знайдені шматки обвуглених колод, діаметром від 0,1 до 0,25 м і довжиною до 2-3 м. Ці колоди були орієнтовані, в основному, паралельно до краю плато, й тягнулися полозою шириною близько 3 м. Висота завалу, рахуючи від його основи, доходила місцями до 0,7-0,9 м. Завдяки збереженню кори на окремих кусках дерева, дослідникам вдалося встановити їх породи. Зокрема, вдалося визначити такі породи, як береза, сосна та дуб³.

Окремі деталі захисних конструкцій вдалося відновити, завдяки ділянкам де краще зберіглося дерево. Дослідникам вдалося встановити, що основою цих фортифікаційних споруд була огорожа, побудована із балок, поукладуваних поміж парами стовпчиків-стояків. В одному місці зберіглася частина стінки, яка складалася із шести покладених одна на одну колод. Неподалік від цього місця, там де знаходилися стовпчики-стояки, було

¹ Ауліх В.В. Зимнівське городище... С. 5-6.

² Цинкаловський О. Матеріали до археології... С. 225.

³ Там само. С. 227.

виявлено відрізок значно товстішої балки з вирубаним наскрізним отвором. Ширина цього отвору була відповідною до діаметру стовпчиків-стояків. Це дало змогу дослідникам висловити думку про те, що вони разом являли собою залишки своєрідного «замка», який з'єднував вершини стовпчиків і запобігав розсуванню стінки.

В інших ділянках також було простежено, але менш виразні, сліди подібної конструкції у вигляді залишків парних вертикальних стовпчиків і зв'язаних з ними кусків балок, орієнтованих паралельно до краю плато. Також було з'ясовано, що окремі ланки огорожі були з'єднані не впритул, а взаємно перекривалися, заходячи одна за одну на 0,5-0,6 м¹.

Однотипні деталі захисних конструкцій, але іншого характеру, простежено в трьох місцях. На ділянці, де вони найкраще збереглися, було виявлено два суцільні ряди вертикальних стовпчиків (діаметром 0,1-0,25 м), розміщені паралельно і на віддалі 1,3 м один від одного, перпендикулярно до краю плато і перетинали завал залишків огорожі. Висота збережених стовпчиків коливалася від 0,5 до 0,7 м. Приблизно на половині висоти з внутрішнього боку, поряд із кожним рядом стовпчиків, лежали плахи, шириною 0,12-0,25 м і довжиною 1,6-1,75 м. Плахи були похилені в напільний бік. На них лежали чотири поперечні обвуглені дошки, що створювали своєрідне перекриття. Ширина дощок коливалася від 0,3 до 0,35 м.

Подібна конструкція найкраще збереглася в південному куті городища, на ділянці 53. Там В.В. Ауліху вдалося виявити два ряди вертикальних стовпчиків, орієнтовані перпендикулярно до краю плато. Ці ряди були віддалені від середини городища на 1,6 м, і один від одного на 1,2 м з боку краю плато. Один ряд був завдовжки 2,1, а другий – 2,5 м. Довший ряд складався з десяти, а менший з семи і десяти стовпчиків. Діаметр стовпчиків становив 0,1- 0,2 м. На деяких ділянках пам'ятки, окремі стовпчики були

¹ Ауліх В.В. Зимнівське городище... С. 10-11.

виготовлені з плах¹.

Про первісний вигляд і практичне призначення описаних споруд, враховуючи стан їх збереженості дуже складно. Однак, П.М.Третьяков бачить найближчу аналогію для зимнівських захисних споруд у балтському городищі Тушемля на Смоленщині, яке також датується V-VII ст².

Якщо дослідники Тушемлинського й інших городищ з аналогічними конструкціями вважають їх залишками воріт або входів, В.В. Ауліх вважає це не припустимим для Зимнівського городища. На його думку, описані вище конструкції, знайдені на пам'ятці, являють собою залишками оборонних веж, хоча й досить примітивних. Це підтверджується тим, що вони виступали перед лінією огорожі і давали можливість вести фланговий обстріл, збільшуючи водночас завдяки висоті його далекобійність³.

У південно-східній частині Зимнівського городища, біля перекопу що відрізує плато пам'ятки від основи, виявлено залишки короткого валу, який височів на краю плато. Ширина валу в основі сягала близько 10 м, а висота коливалася від 1,5 до 1,9 м. Його штучне походження було підтверджено розкопками. В ході досліджень збереглися слабкі сліди зруйнованої дерев'яної огорожі було простежено на гребені валу. Під час робіт на східній частині валу, було простежено кілька ям від вертикальних стовпів, які врізувалися у шар сипкої глини. Важливою деталлю простеженою на цій ділянці городища був той факт, що зовнішні контури залишків дерев'яних конструкцій майже точно збігаються з лінією внутрішнього, обривистого краю насипу. В східній частині ділянки 5, на глибині 2,58 – 2,83 м простежено кілька чітких деталей оборонних споруд. Вони були представлені розміщеними паралельно до краю насипу вертикальними стовпчиками. Пізніше, залишки десяти вертикальних стовпчиків, розташованих в один ряд, паралельно до краю насипу були виявлені в південній частині ділянки 7. А на

¹ Ауліх В.В. Зимнівське городище... С. 13.

² Третьяков П.Н, Шмидт Е.А. Древние городища Смоленщины. Москва; Ленинград, 1963. С. 62.

³ Ауліх В.В. Зимнівське городище... С. 14-15.

її східній частині виявлені залишки конструкцій у вигляді колод, які лежали в основному паралельно до краю конструкцій. Але їх певна частина й перпендикулярно до лінії укріплень.

Залишки обгорілих дерев'яних конструкцій укріплень у вигляді балок довжиною до 1,2-1,3 м, які лежали орієнтовані паралельно до краю плато, на шарі дрібних кусочків вугілля виявлено також у північній частині ділянки 12. Вони, на думку В.В. Ауліх, були колись зв'язані, якщо й не конструктивно, то в усякому разі функціонально, з іншими ділянками фортифікаційних споруд Зимнівського городища¹.

Опорна стінка пам'ятки складалася, судячи з матеріалів отриманих під час розкопок, з конструкцій двох типів: з вертикальних стовпчиків і з горизонтально покладених колод. був також Прилягаючий до валу північний край плато також був частково укріплений дерев'яною огорожею.

На схилі мису, у різних його місцях, на відстані 3-5,5 м від огорожі, виявлено залишки частоколу із товстих колод, які під кутом близько 60-75°, були нахилених у напільний бік. Колоди місцями збереглися до висоти 0,7 м і, переважно, мали діаметр від 0,18 до 0,20 м².

Отже, результати досліджень стрілки городища і його південно-східної частини свідчать.

Матеріали багаторічних розкопок проведених В.В. Ауліхом на Зимнівському городищі навели його на думку про існування на пам'ятці про двох горизонтів оборонних конструкцій. Тобто, що нові укріплення були побудовані на місці згорілих первісних укріплень.

Така ситуація мало що може прояснити про загальний вигляд першопочаткових фортифікаційних споруд, але дає змогу доволі детально відтворити укріплення другої фази забудови. В результаті проведення великих земляних робіт після пожежі, було перекопано мис з обох боків городища і підсипано платформу землею, добутою з перекопів.

¹ Ауліх В.В. Зимнівське городище... С. 16-18.

² Цинкаловський О. Матеріали до археології... С. 229.

З внутрішнього боку насип, звернутий до основи мису, було підперто вертикальною дерев'яною стіною створеною з шалівки. На вершині валу було побудовано додаткове укріплення. Ця фортифікаційна конструкція являла собою дерев'яну огорожу, яка складалася з стовбурів дерев, укладених поміж парами стовпів-стояків. Дерев'яною стіною такою ж були захищені всі краї платформи городища, крім того що виходив до крутого схилу берега річки. Від розсування, стовпи-стояки захищалися спеціальними дерев'яними замками, які надягали на їх вершини. Вал був відсутній на стрілці городища. Його функції тут виконувала дерев'яна стіна, яка стояла просто на насипі землі з перекопу й була повернута паралельно до контурів платформи. Стіну, у кількох місцях додатково укріплювали помости-башти, які давали можливість краще захищати за допомогою обстрілу доступ наступаючого ворога до стіни. Нижче стіни, на схилі 3-5 м, стояв нахилений у напільний бік частокіл.

Північно-східний схил городища, стрімкий і від природи мало доступний, був звернутий в бік заболоченої заплави річки і тому не вимагав додаткового укріплення. Однак, В.В. Ауліх не виключав можливості існування тут захисних споруд у вигляді частоколу.

Не був укріплений спеціальними додатковими спорудами і в'їзд на Зимнівське городище, який містився у північно-східній частині укріплення. Скоріш за все, в'їзд у хвилини небезпеки барикадували підручними засобами.

Як і першого разу, Зимнівське городище загинуло в наслідок пожежі, яка виникла під час нападу. Підтвердженням цьому є знайдений кістяк людини з відрубаною головою, який було покинутого між огорожею і частоколом, також численні знахідки зброї на схилах мису¹.

Складна конструкція оборонної лінії Зимнівського городища являється переконливим свідченням того, що воно представляло собою залишки не

¹ Ауліх В.В. Зимнівське городище... С. 28-30.

тимчасового, а серйозного стаціонарного фортифікаційного укріплення, розрахованого на тривалий час функціонування¹.

Крім Зимнівського городища, дослідникам відомо ще два городища корчацько-празької культури. Це такі укріплені поселення, як Хотомель і Лежниця. Вони, як Зимнівське, також знаходяться Волині, але, на відміну від нього, функціонували лише на пізніх етапах існування цієї склавінської культури. До того ж, якщо Зимнівське городище існувало лише в часи корчацько-празької культури, то Лежниця і Хотомель існували на Правобережній Україні й у часи існування культури Луки-Райковецької.

Однак даних про ці городища не багато, тому що стаціонарних розкопок на пам'ятках не проводилося. Городище Лежниця розташовано поблизу однойменного села Волинської області, на правому березі Західного Бугу. Пам'ятка була побудована на мису, який підіймається на висоту 15-20 м над навколишньою долиною. Тобто розташовано в топографічних умовах близьких до городища Зимне².

У ранній період свого існування у Хотомельське городище в VII ст., у ранній період свого існування було притулком для навколишнього слов'янського населення. Воно являло собою невелике фортифікаційне спорудження діаметром 30-40 м й оточене валом. Ніяких житлових споруд на ньому не було виявлено, тому за археологічною класифікацією, воно відноситься до городищ-сховищ. Однак пізніше, у VIII ст., на Хотомельському городищі було побудовано нові, значно міцніші укріплення. Зокрема, були споруджені додаткові зовнішні рів і вал, а також підсипано вал навколо укріпленого майданчика поселення³.

Пеньківські старожитності, як і пам'ятки корчацько-празької культури, датуються V-VII ст. н.е. Вони поширені вздовж пограниччя лісостепу та степу від поріччя Прута до Сіверського Дінця. В наслідок майже

¹ Тимошук Б.А. Социальная сущность городища Зимно // Раннеславянский мир. Москва, 1990. С. 153.

² Баран В.Д. Давні слов'яни. Київ, 1998. С. 39-40.

³ Русанова И.П. Славянские древности.... С. 41.

п'ятдесятирічних польових робіт було виявлено близько 350 пеньківських пам'яток, серед яких переважають неукріплені селища. Вони розташовуються майже в однакових топографічних умовах, займаючи низькі ділянки недалеко від води, які є легкими для обробки ґрунтів¹. Переважна більшість дослідників вважають носіїв пеньківської культури слов'янами, які входили до антського племінного союзу.

На відміну від Лівобережної України, де відомі лише селища й могильники цієї культури, на території Правобережжя Дніпра відомі й городища. Однак їх також не багато й досліджені вони біля сел Будище та Селіште (рис. 19).

Городище Будище знаходиться поблизу однойменного села під Черкасами. Воно займає одну із панівних вершин Мошногір'я й має площу 0,5 га. Пам'ятка має фортифікаційні споруди з підлогової, південно-західної сторони, які представлені двома лініями ровів і валів, що розташовані дещо нижче за укріплений майданчик. З інших боків захисні споруди були відсутні, але натомість, круті схили гори ескарповані. Розкопками О.М. Приходнюк, який проводив розкопки на городищі Будище 1978 р., зазначив, що воно було побудовано на місці укріплень скіфського часу й використовувалося середньовічними слов'янами, як городище-сховище².

Друге, з усіх відомих на сьогоднішній день, городище пеньківської культури – Селіште, знаходиться на території Молдови (біля с. Селіште Оргіївського району), але, враховуючи його близькість до кордонів України, ми розглянемо й його укріплення. Пам'ятка розташована на підвищеній ділянці мису при впадінні струмка Ватич у р. Реут. Територія городища з південного, підлогового боку обнесена оборонною стіною і глибоким природним каньйоном, а з інших трьох сторін захищена крутими урвищами. Захисні споруди на городищі Селіште були досліджені Реутською археологічною експедицією під керівництвом І.А. Рафаловича впродовж

¹ Приходнюк О.М. Пеньковская культура (Культурно-археологический аспект исследования). Воронеж, 1998. С. 12, 21.

² Приходнюк О.М. Пеньковская культура ... С. 22-23.

1968-1973 років. Завдяки цим дослідженням було встановлено, площа пам'ятки мала розміри 130x60 м. Сліди оборонної стіни були виявлені вздовж каньйону у південній частині мису. На глибині 0,6-0,75 м від сучасної поверхні було розчищено дві паралельні канавки шириною від 0,35 до 0,4 м, які знаходилися на відстані від 0,6 до 1 м одна від одної. На думку І.А. Рафаловича, вони являли собою залишки подвійної дерев'яної стіни, внутрішній простір якої було заповнено суглинком¹.

Доволі цікавою й особливою серед ранньосередньовічних пам'яток України є Пастирське городище, яке розташоване Смілянському районі Черкаської області в 3 км на південний захід від с. Пастирського. Городище знаходиться по обох берегах р. Сухий Ташлик. Воно оточено потужним ровом і валом та займає територію площею близько 25 га. Висота частин валу, які збереглися, коливається від 3,5 до 4 м. Городище заховане серед природних пагорбів, складок, балок та ярів. Під час його розкопок Г.Т. Ковпаненко і В.В. Хвойка фіксували згорілі піл час пожежі вертикальні та горизонтальні деревини².

Унікальність Пастирського городища простежується у його складній внутрішній структурі, яка у західній, правобережній частині пам'ятки включала відділену внутрішніми оборонними лініями цитадель.

Перші свідчення про фортифікаційні споруди городища були зафіксовані В.В. Хвойка ще наприкінці в XIX ст. Дослідник повідомляв про три кільцеподібні лінії валів висотою 1-1,5 м, відгороджена від основної території укріпленої площі південно-західну, правобережну частину городища площею 0,5 га. Під час цих же розкопок, на вершині валу було простежено дві лінії ямок глибиною до 40 см і діаметром від 10 до 20 см, які розташовувалися на відстані 0,6-1,2 м одна від одної³.

¹ Рафалович І.А. Раскопки раннеславянского поселения VI-VII вв. у с. Селиште // Археологические исследования в Молдавии 1968-1969 гг. Кишинев, 1972. С. 122-142.

² Приходнюк О.М. Пастирське городище... С. 13.

³ Хвойка В.В. Городища Среднего Поднепровья... С. 95.

Багаторічні дослідження Пастирського городища дали змогу археологам висловити припущення про те, що його середньовічні фортифікаційні споруди були представлені стіною, спорудженої з двох паралельних ліній дерев'яного плоту, простір між яким було заповнено глинистим замісом, сліди якого простежуються в перетині валу. Стіна мала зубчастий верх з амбразурами, зробленими на ширину двох опорних кілків і була заввишки 1,5-2,0 м¹.

Нові дані про конструкцію захисних споруд Пастирського городища було здобуто дослідженнями О.М. Приходнюка 1993 року. Зокрема, було з'ясовано, що укріплення мають сліди двох будівельних періодів – ранньоскіфського (VII–VI ст. до н. е.) та ранньосередньовічного часів².

Розкопками В.І. Баранова на Пастирському городищі у 2018 році було виявлено обвуглені рештки оборонної стіни. Враховуючи те, що східніше від рову ніяких археологічних об'єктів виявлено не було, дослідник прийшов висновку про те, що, вочевидь, цей рів належить до крайньої (з боку цитаделі) з трьох внутрішніх оборонних ліній. Подібне розташування двох зазначених ліній внутрішніх ровів та відсутність оборонних об'єктів на схід від них, вказує на те, що лінія першого з боку цитаделі рову, знаходиться західніше, ближче до зовнішнього валу. Нажаль більш повні дані про фортифікаційні споруди Пастирського городища не можливо через сучасні забудови й багаторічні господарчі роботи на території пам'ятки³.

Після розгляду фортифікаційних споруд, якими користувалися племінні союзи склавів і антів, розглянемо, як обставили справи у цій галузі у іншого племінного союзу слов'ян – уличів. В археологічному відношенні пам'ятки залишені цим населенням як в Побужжі, так і у сусідньому регіоні верхнього та середнього Дністра, пов'язують з райковецькою культурою VIII-X ст.

¹ Приходнюк О.М. Пастирське городище... С. 15.

² Приходнюк О.М., Вакуленко Л.В. Про оборонні споруди Пастирського городища // АДУ 1993 року. Київ, 1997. С.111-113.

³ Скиба А., Баранов В. Нові дослідження на Пастирському..... С. 317-319.

Говорячи про ці укріплення, сучасні дослідники наводять дані про залишки масивних вали, що сягають подекуди до 5 м від підніжжя, на середньовічних фортецях, які пов'язують з улочами на території Побужжя. Відзначають й особливості укріплень цих пам'яток. Зокрема, на городищі Тарасівка простежено додаткові вали, які відгороджують частину джерела води, а на городищі Вороновиця-1, виявлено залишки кам'яної обкладки. На відміну від укріплених пам'яток інших слов'ян, улочі будували свої фортеці не на найвищих майданчиках мисів, а розміщували їх на стрімких схилах мисів або останців. Ще однією цікавою особливістю цих пам'яток улочів, було парне розташування синхронних городищ. До таких пар відносяться городища поблизу с. Сосни, Тарасівка-1 та Тарасівка-2. Парні фортеці розташовувалися одне від одного через річку або яр на відстані, яка не перевищувала не 500 м.

Завдяки роботі останніх років експедиції «Улочі», було створено карту, на якій позначено 49 середньовічних укріплень Побужжя, які пов'язують із племінним союзом улочів¹ (рис. 20). Судячи з карти, всі ці городища розташовані в басейнах Південного Бугу та його притоків. В топографічному відношенні вони розташовувалися в безпосередній близькості до джерел води, переважно на стрімких схилах терас, мисів, останців та в оточенні ярів. Однак окремі городища, зокрема Попелюхи й Гута розташовані на рівнині. Вони мали круглу форму, а їх фортифікаційні споруди були побудовані без використання особливостей рельєфу².

Теза про те, що вибір місця для будівництва городищ аж ніяк не був випадковим, давно закріпилася в науковій літературі. Це відноситься повною мірою до подібних пам'яток будь-яких часів і регіонів. Не є в цьому випадку виключенням і городища райковецької культури VIII-X ст. і періоду Київської Русі, які були побудовані літописними древлянами. Зокрема, при виборі місця для будівництва фортець, доволі важливу роль відігравали

¹ Манігда О., Грабовська О. Середньовічні городища улочів.... С. 51-52.

² Там само. С. 53.

топографічні умови місцевості. Середньовічні будівельники намагалися максимально використати для засобів оборони городища природні властивості місцевості. У першу чергу вони вибирали важкодоступні ділянки з розчленованим рельєфом. Такими ділянками могли бути природні останці в заплавах, високі мисові виступи корінних берегів річок з крутими схилами, а при їх відсутності – менш чи більш підвищенні місця. Тобто, вони обирали місце таким чином, щоб затрати при будівництві фортифікаційних споруд були мінімальними¹.

На території, яку в середньовіччі займав древлянський племінний союз, на сьогоднішній день дослідникам відомо 38 городищ, із яких 21 належить до типу простих мисових. До них належать такі пам'ятки з фортифікаційними конструкціями, як Рудня-Городище, Городське Велике, Новоград-Волинський, Фрузинівка, Бельківці, Лелів, Пилиповичі, Малин, Іванків, Степок, Коростень III, Коростень IV, Медвин, Несолонь, Зарічани, Леніно, Олевськ, Райки, Маренин, Сингури та Станишівка.

Дев'ять Простих городищ, розташованих на природних останцях і мають лише один укріплений майданчик – налічується дев'ять. Це такі пам'ятки, як Коростень I, Коростень II, Житомир – Соколова Гора, Бараші, Мирополь, Городське Мале, Яроповичі, Житомир – Замкова гора та Норинськ.

Городищ, які розташовані на незначному підвищенні чи на плоскій місцевості й мають просте планування, відомо лише три. До них відносяться Корчівка, городище на Кодинці та городище на Свинолужі.

До укріплень складного типу, які мають більше одного укріпленого майданчика належать лише п'ять з відомих городищ у межах землі древлян. Цікава фортифікація простежується на розташованому на трьох ізольованих останцях, які з'єднуються між собою вузькими перемичками городищі біля с. Городець. До типу комбінованих городищ, відноситься Грубське городище., а Внутрішня цитадель цієї пам'ятки (Мале городище), займає

¹ Звіздецький Б.А. Городища IX-XIII ст.... С. 32.

незначне підвищення на березі невеликого струмка, в той час як основні його фортифікаційні споруди розташовані на плоскій місцевості. З них три Городище на р. Церем, Новоград-Волинський (Північне) та Гульськ, мають укріплення на високих мисах корінних берегів річок¹.

Наведені дані говорять за те, що переважна кількість городищ (63%), які будували древляни, належала до типу простих мисових укріплень.

Серед городищ простого мисового типу з одним укріпленим майданчиком, найбільш типовим для періоду середньовіччя є Малинське городище. Пам'ятка має розмір 55x60 м і займає мисоподібний виступ лівого корінного берегу р. Ірша (рис. 21). Від корінного берега, городище з двох боків відокремлене глибокими і широкими ярами, які у формі підкови охоплюють майданчик. З корінним берегом городище, в північно-східній частині, поєднує лише вузька перемичка. Городища над рівнем річки височіє майже на 15 м. Незважаючи на крутість схилів, вони в деяких місцях були ескарповані. З усіх боків городище мало природний захист, який надавали йому глибокі яри та ріка. Тому, для перетворення городища в доволі серйозну перешкоду на шляху супротивника, достатньо було тільки поставити з напільного боку найпримітивніші фортифікаційні споруди та в деяких місцях ескарпувати схили і.

Мисові городища XII-XIII ст. за топографічними умовами розташування майже нічим не відрізняються від райковецьких городищ мисового типу IX-X ст. При цьому, значна кількість городищ XII-XIII ст. була побудована на місцях де існували укріплення попереднього часу. Однак, в давньоруський період на землях древлян було побудовано два десятка зовсім нових городищ мисового типу. Всі вони мають один укріплений майданчик і належать до типу простих городищ. Ці нові городища мали одну цікаву топографічну відмінність порівняно з ранньосередньовічними городищами. Населення періоду Київської Русі почало будувати свої фортифікаційні споруди не лише на важкодоступних мисах, але й на

¹ Звіздецький Б.А. Городища IX-XIII ст.... С. 51.

порівняно низьких, а часто й досить похилих. В цей період для місця побудови городища вибирали миси висота яких не перевищувала 10 м. А на таких пам'ятках, як Степок і Бельківці, не досягала й 5-6 м¹.

Цікаві оборонні споруди ранньосередньовічної доби досліджувалися археологами й на Волині. Одне з таких городищ розташовано поблизу сучасного с. Литовеж Іваничівського р-ну Волинської обл. Пам'ятка займає мис у вигині правого берега ріки Західний Буг в урочищі «Замок». П.О. Раппопорт вважає, що городище, було засноване мешканцями літописного міста Всеволожа, які переселилися туди після спалення їх міста галичанами в XI ст.².

Лівий берег річки, напроти городища, являє собою долину зарослу водно-болотистою рослинністю з старицями й луговими заболоченими пониженнями. Загальна ширина цієї місцини сягає близько двох кілометрів. Берег, на якому знаходиться городище, навпаки – високий з крутими схилами. Він утворює витягнутий вузький півострів, який із трьох боків підмивається річкою, яка оперізує його. З напільного боку мис із півдня на північ перерізають три захисні лінії. Вони йдуть паралельно одна одній, утворюючи таким чином на городищі три окремі ділянки. Найбільш високою є перша ділянка, яка відділяється від другої дугоподібним валом і ровом. За припущенням дослідників, посередині валу був в'їзд з мостом через рів. Нижче першої, знаходиться друга ділянка городища, яка відділяється від третьої ровом з майже непомітним валом. Навколо окольного міста також простежуються оборонні укріплення, які мають у плані підковоподібну форму з кінцями, що впираються у річку. простягається близько одного кілометра На схід від річки, майже на один кілометр, тягнеться крутий схил південної частини мису, який у кінці переходить в ескарпований схил і повертає на північ. У цьому місці ескарп переходить у дуже знівельований рів. На відстані близько двох кілометрів від дитинця, рів повертає на

¹ Звіздецький Б.А. Городища IX-XIII ст.... С. 67-68.

² Раппопорт П.А. Военное зодчество... С. 43.

північний захід і виходить до річки. Таким чином, фортифікаційна конструкція міста створюється замкнута лінія укріплень¹.

Подальші наші дослідження спрямуємо на регіон Галичини. На території сучасного м. Буська (районний центр на Львівщині) знаходяться залишки чотирьох давніх городищ. В центрі міста розташоване Велике городище, яке є найбільшим з усіх і добре відоме в археологічній літературі. Мале городище локалізується недалеко від впадіння ріки Полтви у Західний Буг, у межах міському парку – на колишніх околицях (або «кінцях»). У передмістях – Волянах та Ліпибоках, розташовуються два інших городища (рис. 22).

Найкраще уявити собі фортифікаційні конструкції Великого городища можна за інструментальним планом зробленим М. Филипчуком. Досліднику вдалося дуже добре визначити параметри захисних споруд, форму пам'ятки, та чітко вирахувати її площу, яка становить 0,15 га. Пам'ятка має прямокутну форму розмірами 30 на 32 м й оточена ровом і валом. Рів сягає 6 м в глибину, а ширина його на різних ділянках коливається від 10 до 25 м. Ширина валу в основі становить 12 м, а висота доходить до 3 м (рис. 23). Крім того, дослідником проведені розвідкові роботи У східній частині городища М. Филипчуком було виявлено оборонну стіну зрубної конструкції. До цієї стіни прилягали кам'яна кладка та рештки господарської кліті. М. Филипчук картографував і Мале городище в Буську, але визначив лише висоту й ширину збережених земляних насипів. При цьому ширина їх становила – 6-8 м, а висота – 0,5-1,5 м².

Досліджував М. Филипчук і залишки невеликого за розмірами городища в північно-західній частині передмісті Ліпибоки. Пам'ятка розташована на лівому березі р. Солотвини й майже повністю зруйнована середньовічним єврейським кладовищем та пізнішими міськими забудовами. Тим не менше, досліднику вдалося встановити деякі деталі його

¹ Виногородська Л.І. Середньовічні городища на Волині... С. 19.

² Довгань П. Буський археологічний комплекс.... С. 137-138.

фортифікаційних споруд середньовічного часу. Зокрема, вчений простежив з напільної сторони дуже слабо помітні рештки знівельованого рову. М. Филипчук також встановив, що городище мало підтрикутну форму й займало невелику площу (близько 0,15 га). Дитинець було оточено ровом і валом. Рів мав ширину 8 і глибину 3 м. що Максимальна висота валу досягала 3 м, а ширина в його основі – 12 м.

Після більш ніж десятирічної перерви (М. Филипчук працював у кінці 80-х років ХХ ст.), на початку нашого століття П. Довгань відновив дослідження на Буському Великому городищі. Експедицією під керівництвом останнього, було здійснений розріз оборонної споруди. Матеріали отримані в ході цих робіт, дозволили П. Довганю говорити про три періоди функціонування цього городища. Перший дослідник відніс до слов'ян райковецької культури. До цього часу було віднесено виявлені в насипі валу залишки оборонної кліти (кінець Х ст.), від якої зберігся вугільно-зольний прошарок та випалений до червоного кольору ґрунт шириною 4,2 м. Під тризною, яка була здійснена під час спорудження земляного насипу, досліджено дитяче поховання, яке автор розкопок вважає ритуальним жертвоприношенням¹, які були поширені в слов'янському середовищі язичницької доби². Цей вал був першим у захисній конструкції і мав висоту близько 3,2 м. Складовою частиною оборонних дерев'яних конструкцій, скоріш за все, були виявлені на глибині 2,3 м від рівня сучасної поверхні три стовпові ямки. Вони були заглиблені на 35-40 см і мали діаметр від 10 до 12 см. За наявним датуючим матеріалом, час спорудження цих укріплень датується кінцем Х ст.

Сліди дерев'яної кліти, знищеної пожежею, також було виявлено в насипі другого – киево-руського періоду. Висота насипу цього валу сягала близько 4 – 4,5 м, а ширина основи – від підніжжя до гребеня – 14 м.

¹ Довгань П. Буський археологічний комплекс.... С. 139-140.

² Тайлор Э.Б. Первобытная культура. Москва, 1989. С. 86.

Третій період Великого городища Буська відноситься до пізньосередньовічного періоду і тому виходить за хронологічні межі нашого дослідження.

На думку П. Довганя, всі періоди функціонування фортифікаційних споруд городища можна пов'язати з важливими моментами в історії Буська. Перший, пов'язано з побудовою земляних укріплень та утвердженням його як міста та походом на Червенські гради 981 року Володимира Великого. Третій завершився у середині XIII ст. монголо-татарською навалою¹.

Як ми вже відзначали в першому розділі, після розкопок 40-х років XX ст., дослідження фортифікаційних споруд на городищі Пліснеськ було відновлено наприкінці того століття роботами археологічної експедиції під М. Филипчука. Саме завдяки цим останнім роботам вдалося досягнути найбільш точних свідочств щодо конструкцій та функцій ліній оборони пам'ятки. Зокрема, вдалося доволі яскраво уявити конструкцію численних відтинків зовнішньої лінії захисту та усіх основних внутрішніх оборонних рубежів.

Про Пліснеськ як городище можна говорити починаючи з IX ст., коли на пам'ятці було побудовано перші укріплення. В цей час місцеві слов'яни – носії райковецької культури почали зводити внутрішні оборонні рубежі уздовж верхнього плато циркоподібної улоговини.

Примітивні дерев'яно-земляні укріплення внутрішніх ліній захисту перебудовуються в період пер. пол. – сер. X ст. На їх місці зводяться нові, зазвичай більш масштабні фортифікаційні конструкції. До цього ж періоду відноситься будівництво відносно примітивних зовнішніх ліній захисту. Цими спорудами було обмежено периметр циркоподібної улоговини Гологоро-Кременецького кряжу між селами Підгірці Бродівського та Гутище Золочівського районів, де знаходилося саме слов'янське городище IX-X ст. З напільної, північної сторони, пам'ятка окреслена валом та ровом, який проходить через урочище «Поруби» вздовж дороги, яка йде від автотраси

¹ Довгань П. Буський археологічний комплекс.... С. 141-142.

Золочів-Броди у бік Підгорецького монастиря. За технікою побудови нові укріплення були конструктивно схожі оборонні споруди раннього періоду існування городища. Незалежно від місцезнаходження, зовнішня лінія оборони, за конструкцією дерев'яно-земляного валу була однаковою. Вона являла собою дерев'яну стіну із земляним відкосом та наземними прибудовами із внутрішньої сторони¹ (рис. 2).

Всі лінії захисту Плісеського городища функціонували в один і той же час, а також мали однакові параметри та конструкцію. Тобто всі вони, на ранньому етапі, мали конструкцію представлену дерев'яними стінами із земляними відкосами та наземними прибудовами із внутрішньої сторони. Наведемо кілька прикладів фортифікаційних споруд цього часу в різних лініях. Зокрема, для 2-4 ліній захисту, які знаходяться на плато, були притаманні наступні параметри. Рів (до розкопок) мав глибину 0,8 м при ширині в 6 м. Вал мав висоту від 1 до 1,5 м, а ширина збереженої основи земляного насипу складала 8 м. Через кожні 12-14 м простежено незначні злами лінії захисту та визначена їхня планувальна структура. Всі ці лінії проходять паралельно до зовнішньої лінії захисту з напільної сторони й майже ідеально вписуються в конфігурацію ландшафту.

До X ст. відносяться ще дві лінії оборони, які мають інші параметри та конструкцію. Це десята лінія в урочищі «Оленин Парк», та п'ята в урочищі «Високе городиско». Складові частини захисного валу в урочищі «Оленин Парк» на ранньому етапі мали наступний вигляд: зовнішній земляний насип, зміцнений в межах гребеня валу кам'яною стіною, до якої з внутрішньої сторони були прибудовані дерев'яні кліті².

У результаті досліджень 5-ої лінії захисту було встановлено, що максимальна висота збереженої земляної основи валу сягала 1,3 м, а ширина становила 6 м (рис. 24). З часом, цей вал було трохи знівельовано і поверх нього споруджено так звані «опорні стіни» – руштові конструкції, забутовані

¹ Филипчук М., Филипчук А. Плісеське городище.... С. 9.

² Филипчук М.А. Дослідження стародавнього Плісеська у 1990 р. // Волино-подільські археологічні студії. Львів, 1998. С. 261.

лесом і глеєм. Вони розташовувалися на відстані 1,3 м одна від одної. На такій же відстані знаходилися одна від одної і виявлені залишки трьох опорних стін, які складають певну систему. Відстань між їхніми вершинами складає 4 м. При такій системі розташування, простір утворений опорними стінами виявився залишками бойових камер. Вони мали наступні розміри: висота – 1,7 м, ширина – 1,3 м і довжина – 11 м. За своєю формою вони наближалися до трапеції через незначний розхил з вершини валу в напрямку напільної (зовнішньої) сторони камери. Ця частина об'єкта, на думку М. Филипчука, виконувала роль бійниці. Із східної та західної сторін стіни цих утворень були обкладені дерев'яними плахами, а з напільної – кам'яною крєпідю, яка простягалася паралельно до гребеня валу. Варто зауважити, що висота збереженої частини крєпиди в межах отвору бійниці не виступає над її долівкою. Опорні стіни (в тому числі й східна та західна стіни бійниць), у межах гребеня валу були з'єднані горизонтально покладеними балками (ширина 0,35 м), які могли бути внутрішніми стінами так званих заборол, шириною 2 і довжиною 4 м. Описані фортифікаційні споруди складали верхній рівень оборонної лінії, до якої вели східці, збудовані на похилій поверхні опорних стін. Про наявність фундаментів веж можна судити з наявності великих каменів, які було знайдено в межах кожної із опорних стін та на гребені валу. За спостереження з використанням стратиграфічного і планіграфічного методів, всі ці об'єкти були взаємопов'язані і складали один синхронний комплекс. М. Филипчук прийшов висновку, що бойові камери з бійницями, які розташовані між опорними стінами, та залишки заборол на вершині валу могли мати різне оборонне призначення: перші використовувалися для списометальників, другі – для лучників. Подібне твердження базується, в першу чергу, на місцезнаходженні зазначених об'єктів та їх параметрах. Крім того, дослідники простежили співвідношення з відстанями до найближчого валу з ровом (70 м) та палісаду (40 м), який знаходиться посередині¹.

¹ Филипчук М., Филипчук А. Плісеське городище.... С. 9-10.

В кінці X ст. оборонний комплекс райковецького періоду Пліснеського городища припинив своє функціонування у зв'язку з походом Володимира Святославовича, в наслідок якого поселення було спалене.

Перші давньоруські фортифікації на місці зруйнованого городища починають споруджуватися наприкінці XI – на початку XII ст. В цей час нові захисні споруди зводилися поверх слов'янських конструкцій ліній захисту, які обмежували урочища «Оленин Парк» та «Замчисько» загальною площею у кілька гектарів.

Другий етап у розвитку давньоруського Пліснеська тривав із початку – другої третини XII ст. – по середину XIII ст. Тобто співпадає зі становленням та розвитком давньоруського міста.

При цьому важливо зазначити, що внутрішні лінії оборони Пліснеського слов'янського городища IX-X ст. мали максимальну площу до близько 450 га, в той час, як у XII-XIII ст. (період розквіту Київської Русі) площа городища значно зменшилася і не перевищувала 2,8 га. Однак, не зважаючи на розміри давньоукраїнське місто Пліснеськ двічі (під 1188 і 1232 роками) згадується в літописах¹.

Оборонні споруди Пліснеська, за їх функціями та характером наявних ліній захисту можна розділити на дві умовні групи: внутрішні та зовнішні. В основу такого поділу покладені топографічні умови розташування городища. Зовнішні лінії захисту локалізуються практично по всьому периметру пам'ятки, а внутрішні обмежують верхнє плато циркоподібної улоговини (центральної її частину). Вони представлені дерев'яно-земляними конструкціями у вигляді валів і ровів. В наш час насипи земляних валів мають висоту 2, а ширину 6 м. Східні розміри мали й рови. Вони заглиблені на 2 м і мають ширину в 6 м. Через кожні 12-14 м ці лінії вигиналися під кутом 145-155°, що було їх характерною ознакою (рис. 25).

У результаті багаторічних досліджень, М. Филипчуку вдалося виділити два етапи розвитку Пліснеська в давньоруський час: перший охоплює

¹ Літопис Руський. С. 347, 390.

початок XI – першу третину XII, а другий – другу третину XII – середину XIII ст.

Підсумовуючи всі наявні археологічні джерела й писемні свідчення, які мають безпосереднє відношення до Плісеського городища, дослідники прийшли певних висновків. По перше, пам'ятку, в структурному та хронологічному аспектах слід розділяти на два періоди. Перший датується IX-X ст. представлено укріпленням поселенням слов'ян райковецької культури, а другий – XII-XIII ст., що відповідає періоду існування такого державного утворення як Руська земля. При цьому зазначається, перші укріплення виникають на місці культового язичницького осередку, який функціонував тут ще з середини V ст. н.е. Ще одне важливе спостереження зроблене фахівцями, дозволяє їм стверджувати, що після знищення в середині XIII ст., Плісеське городище, як укріплене поселення більше не відновлювалося¹.

Далі наведемо опис цікавого комплексу з шести городищ що знаходяться між селом Цвітова Калуського району Івано-Франківської області та селами Которини, Старе Село Жидачівського району Львівської області.

Почнемо наш розгляд городища, яке дістало назву в науковій літературі – Городище-І. Воно знаходиться на правому високому березі р. Дністер на відстані близько 1 км в напрямку на північний-схід від с. Старе Село. Пам'ятка відноситься до типу простих мисових городищ і займає трикутний мис в урочищі Вали, обмежений зі сходу та півдня глибокими ярами, а з півночі схилом до ріки. Укріплений майдан (дитинець городища) розташований на стрілці мису на висоті близько 40 м над поверхнею р. Дністер. Він має площу 0,34 га і вигляд неправильного трикутника розмірами 35x82 м. З заходу, півночі та частково з південного-заходу городище межує зі стрімкими прямовисними скелями. Від напільної сторони (зі сходу) дитинець відділяє, штучно прокопаний рів, який пролягає поперек

¹ Филипчук М., Филипчук А. Плісеське городище.... С. 12.

мису з півдня на північ. Глибина рову 6 м, а у верхній частині – сягає 25 м. З того ж боку городище захищене двома дугастими валами, розміщеними на віддалі 200-250 м один від одного. Довжина їх становить 500-600 м, а висота коливається від 4,5 до 6,0 м. З півдня городище захищено пологим, ескарпованим схилом (рис. 3). Рештки ще двох ескарпованих терас шириною 2,0 м та довжиною 2,7-3,0 м, розміщені паралельно одна до одної на відстані 5 м, зафіксовані на стрілці мису.

На відстані 2 км від першого, в урочищі Лупана Яма, розташоване Городище-II (відстань між городищами вздовж берега Дністра сягає близько 1600 м). Найближчим сучасним населеним пунктом до пам'ятки (на захід від неї на відстані 2,5 км) є с. Старе Село. Прив'язкою також може бути автошлях Старе Село – Цвітова, який проходить на південь від Городища-II в 200 м у напрямку півдня. Укріплення було побудовано на мису, видовженому в напрямку північний захід – південний схід. Ширина становить 220-250 м, а довжина сягає 960 м. Городище-II трикутне у плані і має заокруглені кути та складається трьох укріплених майданів загальною площею близько 17,0 га. З напільного (південного) боку пам'ятка була захищена трьома дугоподібними валами, а зі сходу та заходу, обмежене глибокими ярами. Відстань між першим та другим валами коливалася від 170 до 200 м, а між другим та третім – від 450 до 500 м. Глибина ровів коливалася від 1,5 до 2,0 м, а висота валів становить 2,5-3,0 м. Городище-II належить до типу складних мисових і складається з чотирьох оборонних поясів (рис. 26).

Рештками земляного валу, який у плані має дугасту форму і пролягає поперек мису в напрямку південний захід – північний схід, представлена перша лінія укріплень. Ширина валу в основі коливається від 7 до 8 м, а висота його в різних місцях становить 0,5-0,8 м. Переважна частина валу має плавно заокруглений профіль. По всьому периметру, вздовж зовнішнього підніжжя валу, проходить дуже замулений рів. Сучасна глибина його 0,5 м, а ширина 6 м. зафіксовано, який вказує На місце давнього проїзду вказує

розрив у валі та рові шириною 15 м, який знаходиться у найвищій гребеневій частині мису¹.

В напрямку на північний захід від першої, на відстані 340 м, знаходиться друга лінія укріплень. Ця фортифікаційна споруда представлена земляним валом (довжина 252,5 м), який пролягає поперек мису з південного заходу на північний схід. У плані вал має дугасту форму з відтягнутою до півдня центральною частиною. Протилежні фланги плавно опускаються по схилах і сягають кінцями берегів ярів. На Вал роздвоюється наприкінці західного схилу мису. Ширина валу біля підніжжя коливається від 9 до 10 м, насип його зберігся в різних місцях на висоту від 1,5 до 4,0 м. На місця давніх проїздів вказують розриви у валі та рові².

На відстані від 15 до 18 м від другої, паралельно до неї розташована третя захисна лінія Городище-ІІ. Вона представлена земляним валом, який проходить поперек мису в напрямку північний схід – південний захід і має довжину 212,5 м. Форма валу нагадує дугу з відтягнутою до півдня центральною частиною. Ширину валу біля підніжжя 6 м, висота коливається від 0,8 до 1,5 м. Зовнішнє підніжжя валу оточує добре збережений рів, глибина якого сягає від 0,5 до 3 м, а ширина коливається в межах 4,0-8,0 м. У валі та рові третьої лінії укріплень зафіксовано розриви, які вказують на місця проїздів. Між третьою та четвертою лініями оборони розташовано укріплений майдан, площа якого перевищує 3,5 га.

Фортифікаційні споруди головного майдану городища, представлені четвертою лінією укріплень. Вона розташована на стрілці мису на відстані 150 м в напрямку на північ і має в плані неправильну трикутну форму.

Вал цієї лінії проходив поперек мису з південного заходу на північний схід і мала довжину 315 м. Ширина валу при основі становить 10-15 м, а висота коливається й на різних ділянках у межах від 0,7 до 3,15 м. На поверхні валу зафіксовано локальні підвищення овальної та напівсферичної

¹ Корчинський О. Середньовічні городища.... С. 237-238.

² Корчинський О. Городище в селі Стільське.... С. 500.

форми з розмірами підніжжям 1,5х2,5 м. О. Корчинський, який досліджував Городище-II, припускав, що ці підвищення й западини у валі, вказують на існування тут пустотілих клітей, які використовувались як приміщення для господарських чи військових потреб. Нижче валу проходив рів, розміри якого в різних місцях були не однакові. Зокрема, глибина його коливалася від 1,7 до 6,3 м, а ширина, від 7-17,5 м. Також у головній лінії оборони простежено сліди від трьох давніх проїздів. Останній, четвертий укріплений майдан Городища-II має форму неправильного трикутника розмірами 280 на 380 м і займає площею близько 5,3 га¹.

Також як і Городища-II, Городище-III знаходиться в ур. Лупана Яма. Це городище має лише один укріплений майдан площею 1 га й розташовано на відстані 600 м від другого та на відстані 1,4 км на північний схід від с. Которини. Пам'ятка розташоване на мисовому виступі правого високого берега р. Дністер. Ширина мису коливається у межах від 300 до 400 м, а довжина сягає 1100 м. Городище-III має чотири укріплені майдани і стільки ж ліній штучних укріплень та відноситься до типу складних мисових городищ. Глибина ровів на різних лініях зажди більше 2 м, а вали здіймаються на висоту від 1,5 до 5 м (рис. 27).

На сусідньому мисі на відстані 500 м в напрямку на схід від Городища III, розташоване Городище-IV. Відстань його від населеного пункту Которини становить більше 2 км. Мис, на якому розташована пам'ятка простягається з північного заходу на південний схід на довжину 560 м.

Городище-IV має п'ять ліній валів з ровами. Найбільш потужними являються три перші вали. Глибина ровів, що їх оточують коливається від 4 до 4,5 м, а висота самих валів становить 5,5 м. Воно належить до типу простих мисових городищ і має один укріплений майдан, який займає площу 2,9 га. Ця фортифікаційна споруда має неправильну прямокутну форму

¹ Корчинський О. Середньовічні городища.... С. 239.

110x160 м і видовжена у напрямку південний захід – північний схід (рис. 28)¹.

Найскладнішим за системою оборони та найбільшим за площею (близько 30 га) з числа шести городищ розглядаємої групи, є Городище-V. За формою близьке до Городище-I і знаходиться на відстані 1,5 км відносно четвертого. Пам'ятка розташована на відстані 1,5 км на захід від с. Цвітова та 2,3 км на північний схід від с. Которини в урочищі Монастир.

Фортифікаційні споруди городища розташовані на високому правому березі р. Дністер у такий спосіб, що три перші лінії оборони займають гребеневу частину плоскогір'я і розташовані в напрямку схід-захід на віддалі 1250 м, а сім наступних – мисоподібну частину довжиною 800 м. Остання орієнтована стрілкою до північного заходу.

Східна частина Городища-V, розташована на гребневій частині плоскогір'я, з півдня обмежена стрімкими берегами ярів, які спадають до потоку Монастирський. З півночі ця частина фортифікації має природній захист у вигляді глибоких ярів, які опускаються до русла р. Дністер. Городище не має аналогів в оборонному будівництві ранньосередньовічних укріплених поселень не лише в Україні, але й за її межами. Воно належить до типу складних мисових городищ і має десять укріплених ліній. (рис. 29).

Перша лінія укріплень, представлена земляним валом, який знаходиться на відстані 50 м на захід від краю лісу. Вал тягнеться поперек плоскогір'я в напрямку північ-південь. Довжина його сягає близько 100 м, а висота коливається від 2 до 3 м. Біля підніжжя ширина валу становить 10-12 м. Замулений рів, який пролягає зі східного боку вздовж зовнішнього підніжжя валу, має глибину 0,8 і ширину 8 м. Краї рову і валу сягають верхів'їв ярів. В цій лінії захисту простежено сліди проїзду, який представлено розривом у рові та валі.

Перший укріплений майдан площею 6,5 га знаходиться між першою та другою лініями оборони.

¹ Корчинський О. Середньовічні городища.... С. 240-245.

На віддалі 650 м в напрямку на захід від першої, знаходиться друга лінія укріплень. Її фортифікаційна конструкція являє собою земляний вал, який має ширину при основі 8-9,5 м, висоту від 1,2 до 1,7 м і довжину 92,5 м. Залишки давнього проїзду, у вигляді розрив у валі та рові, зафіксовано в центральній частині укріплень. знаходиться Другий укріплений майдан городища (площа 3,2 га), знаходиться одразу за валом другої лінії оборони.

Третя лінія укріплень представлена земляним валом довжиною 76 м, який знаходиться в напрямку на захід від попередньої лінії на відстані 350 м від неї. Його, а Ширина цього валу в основі сягає 9-12 м, а висота коливається від 1,3 до 2,0 м. Вал було оперезано гостродонним ровом, який мав глибиною 0,8-1,3 м, а ширина його у верхній частині коливалася від 6 до 7 м.

Довжина проїзду розміром 17,5 м зафіксовано в місці найбільшої висотної відмітки у валі. Третій укріплений майдан площею 2,25 га знаходиться між третьою та четвертою захисними лініями¹.

В напрямку на захід від третьої, на відстані 250 м розташована четверта лінія укріплень. Вона була побудована мису високого правого берега Дністра. Ширина мису у різних місцях складала від 220 до 285 м. Довжина його – 800 м.

Лінія укріплень представлена земляним валом, що пролягає за 20 м в напрямку на захід від висотної відмітки 323,4 м. Вал четвертої лінії укріплень, довжиною 225 м, було насипано поперек мису в напрямку південний захід-північний схід. Він у плані він має дугасту форму, а його протилежні сторони спадають по схилах мису до берегів ярів. Ширина валу у підніжжі коливається від 3,5 до 17,5 м і підіймається на висоту 2,0-2,75 м. У валі простежено залишки пустотілих клітей, які використовувались як об'єкти, що виконували господарську та захисну функції. Біля внутрішнього підніжжя валу, з його північного краю зафіксовано ознаки решток трьох, які, на думку О. Корчинського, мали відношення до оборонної лінії. Перший з

¹ Корчинський О. Середньовічні городища.... С. 246.

досліджених об'єктів являв собою округлий майданчик висотою 1,2-1,4 м і діаметром 10,0 м. Вважається, що він служив фундаментом вежі.

Рештки іншого майдану зафіксовано на відстані 2,5 м в напрямку на північ від першого об'єкту. Цей майдан був видовжений у напрямку схід-захід і мав форму неправильного овалу 10,5х3 м. Висота його сягає 0,8-0,9 м.

Валу було оточене ровом, глибина якого коливалася від 1,8 до 3,82 м, а ширина – від 5 до 10,5 м. Судячи на наявність розривів у валі, в ньому було пророблено два проїзди.

Між четвертою та п'ятою лініями оборони було простежено залишки дуже малого (площі – 0,09 м²) укріпленого майдану.

На відстані в 25-27 м від четвертої, проходить п'ята лінія укріплень. Її земляний вал має довжину 116,5 м, а висота цієї фортифікаційної конструкції, при ширині від 3,5 до 8 м, коливається у межах від 0,6 до 1,6 м. Зі східного боку валу оточено ровом глибиною 0,8-1,10 м і шириною від 2 до 6,5 м. У валі простежено залишки проїзду, а поряд з ним п'ятий укріплений майдан площею 0,46 га.

В напрямку на захід від попередньої, на відстані 35-68 м від неї, розташована шоста лінія укріплень. Вона, як і всі розглянуті раніше, складалася з валу і рову. Основу її становить дугастий Земляний вал, дугастої форми, мав довжину 217,5 м і простягався з півдня на північ. Ширина валу в основі коливається від 6,5 до 10,5 м, а висота – від 0,8 до 4,3 м. На найвищій точці валу зафіксовано горизонтальний майданчик-терасу шириною близько 1 м. Рів, який опоясує зовнішнє підніжжя валу мав глибину 0,5-1,8 м при ширині від 6 до 12,5 м. У рові та валу простежено місце проїзду, представлене розривом шириною 15,5 м.

На відстані 30-45 м на захід від шостої, була споруджена сьома лінія укріплень. Вона також представлена ровом і валом. Вал, довжиною 195 м було насипано землею поперек мису з південного заходу на північний схід. Протилежні кінці валу спадають до берегів ярів. Вал зберігся на. Ширина земляного валу біля підніжжя коливається від 4,5 до 8 м, а висота від 0,9 до 3

м У найвищій точці валу простежено залишки горизонтального майданчика-тераси шириною 1 м. Рів на момент дослідження був дуже замулений. Глибина його коливалася від 0,5 до 1,2 м, а ширина від 2 до 6 м.

За валом міститься сьомий укріплений майдан у формі неправильного прямокутника зі сторонами 240 і 190 м та площею 4,6 га, який з південного заходу південного сходу був обмежений стрімкими схилами мису¹.

Також земляним валом представлена восьма лінія укріплень. Цей вал віддалений на 200 м від валу сьомої лінії укріплень. Він має довжину 150 м й був споруджено поперек мису з південного заходу на північний схід. Кінці валу сягають верхів'їв ярів, які беруть свій початок на берегах плоскогір'я. Незважаючи на погану збереженість споруди, встановлено, що ширина біля його біля підніжжя становила 8-10 м, а висота коливалася від 0,9 до 1,2 м.

Рів гостродонного профілю, прокопано з південно-східної сторони валу, вздовж його зовнішнього підніжжя. Глибина цієї частини фортифікаційної споруди становить 0,8-1 м, ширина у різних місцях коливається у межах від 4 до 13 м. Через вал і рів проходив проїзд, який сягає 20 м.

Восьмий укріплений майдан має форму неправильного прямокутника й захищає майданчик площею 4,2 га. З заходу він захищений стрімкими ескарпованими схилами плоскогір'я, а зі сходу – природними схилами мису. З напільного боку майданчик захищено 220 метровим валом.

Потужним земляним валом підковоподібною форми представлена дев'ята лінія укріплень. Він має довжину 282,5 м і проходить з півночі на південь. Ширина валу в основі коливається від 11,5 до 13,7 м, а висота – від 1,6 до 5,6 м. На найвищій точці гребеня валу зафіксовано горизонтальний майданчик-терасу, ширина якого коливається від одного до півтора метра. Рів, шириною 12 м пролягає вздовж зовнішнього підніжжя валу й у південна частині переходить у штучну терасу, яка вирізана у схилі гори й має ширину 4 м. На існуванні двох давніх проїздів дев'ятій лінії укріплень свідчать

¹ Корчинський О. Середньовічні городища.... С. 246-249.

розриви у валу та рову. Штучною терасою з ескарпованим уступом оточений зовнішній край валу. Завдяки ескарпуванню схилів утворився укріплений майданчик 22,5 на 70 м, який найбільш виконував захисну функцію на підступах до валу.

Земляним валом, який оточує головний майдан Городища-V з південно-східної напільної сторони, представлена й остання десята лінія його укріплень. Вал має довжину 82,5 м і напівкруглу форму й був збудований в напрямку південь-північ. Ширина його в основі – 12,5 м, висота коливається над рівнем давнього горизонту від 2,7 до 3,54 м. У північному напрямі вал плавно переходить у терасу, яка з зовнішнього боку має стрімкий, ескарпований уступ, звернутий у східному напрямку. Довжина цієї тераси сягає 65 м. На окремих ділянках дна рову, який оточує вал, простежено залишки горизонтальних майданчиків шириною 17,5 м. Вони чергуються з греблеподібними насипами, розташованими поперек рову. Сам рів має на різних ділянках має глибину від 3,48 до 5,37 м. Ширина його коливається від 15 до 20 м. Залишки давнього проїзду довжиною 34,5 м представлено у вигляді розриву у валі та рову.

Головний укріплений майдан городища площею близько 2,4 га знаходиться на стрілці мису за описаним валом. Майдан, у плані, має форму неправильного овалу 90х215 м видовженого у напрямку південний схід – північний захід. Укріплений майдан, здовж переважної частини периметру, межує зі стрімкими, ескарпованими схилами мису. На його поверхні зафіксовані рештки різноманітних інженерних об'єктів, представлених ескарпами, западинами різної конфігурації та штучними терасами¹.

Тепер розглянемо фортифікаційні параметри останнього в групі з шести городищ, яке має назву – Городище-VI. Воно розташоване на мисоподібному виступі високого лівого берега р. Дністер, що на околиці с. Козарі Рогатинського району Івано-Франківської області (рис. 30). Пам'ятка знаходиться на 70 м вище долини. Дитинець має неправильну

¹ Корчинський О. Середньовічні городища.... С. 249-250.

овальну форму розмірами 80 на 100 м і займає площу 0,78 га. Городище має два укріплені майдани і належить до типу складних мисових городищ.

Укріплення Городища-VI, які побудовані з напільного боку, являють собою рів і земляний вал дугастої форми, які протилежними кінцями вписуються у схили мису, які самі переходять у яри. З боки річки, городище не потребує додаткових укріплень завдяки стрімкому уступу. Ширина валу біля підніжжя складає 8, а висота – 0,4 м. Загальна протяжність валу становить 70 м. Глибина рову, який оточує вал, сягає 0,3 м, а ширина його коливається у межах від 3 до 4 м. На місце давнього проїзду, ширина якого сягає 10 м, вказує розрив у валі та рові в центральній частині валу (рис. 30).

Фортифікаційні споруди майдану городища складаються з двох терас. Нижня тераса має форму еліпса й розміри 50 на 65 м. Напівкругла в плані верхня тераса має розміри 25 на 90 м. Нижня тераса на західній, південній та східній ділянках переходить у стрімкий схил.

Можна погодитися за основним автором розкопок цього комплексу ранньосередньовічних городищ О. Корчинським, що вони «...є унікальною пам'яткою давньої української історії та культури, а їх відкриття – вагомим внеском учених у скарбницю археологічної науки». Побудовані були ці городища, на думку дослідника, давніми хорватами, відомими за літописними даними¹.

Розглянутий нами в розділі матеріал, дає змогу стверджувати, що слов'янське населення на території Правобережної України почало будувати фортифікаційні споруди з самого початку середньовічної епохи. Зокрема, ми маємо дані про будівництво укріплених поселень, хоча нечисленних, носіями корчаксько-празької та пеньківської культур V-VII ст. Значно більше й більш складні укріплення з'являються в часи існування культури типа Луки-Райковецької VII-X ст. Доволі часто, городища цього слов'янського населення були перебудовані з урахуванням нових вимог і активно використовувалися за доби Київської Русі.

¹ Корчинський О. Середньовічні городища.... С. 252-253.

Висновки

Городища, як вид археологічних пам'яток, потрапляють у сферу наукових досліджень з початку XIX ст. Поштовхом до їх вивчення стали праці Зоріана Ходаковського, який закликав науковців почати розкопки цих пам'яток по всій території Східної Європи з метою з'ясування певних питань найдавніших її насельників. Говорячи про територію сучасної України, слід зазначити, що першим городище на якому були проведені археологічні розкопки з науковою метою, було Донецьке городище в околицях Харкова. Дослідив його в другій половині 30-х років XIX ст. В.В. Пассек. Однак, пошуків розкопок цих укріплених поселень спостерігається з кінця 60-х років того ж століття, що пов'язано з початком проведення Археологічних з'їздів. Серед дослідників, які зробили значний внесок в археологічне вивчення середньовічних городищ у різних регіонах України в др. пол. XIX на поч. XX ст. було зроблено Д.Я. Самоквасовим, В.Б. Антоновичем та В.В. Хвойкою. Піднесення зацікавленості до вивчення цього виду пам'яток спостерігається вже за радянської доби. Середньовічні фортифікаційні споруди знайшли своє місце в дослідженнях багатьох археологів. З середини XX ст. у вивченні городищ розпочинається стратифікація за археологічними культурами. Говорячи про дослідження укріплених середньовічних слов'янських поселень на Лівобережжі України, в першу чергу слід згадати О.В. Сухобокова. Значний внесок у вивчення городищ салтівської культури в цьому регіоні країни належить В.К. Міхеєву та В.К. Колоді. На Правобережжі, де в середньовічну добу відомі лише слов'янські городища різних за часом археологічних культур, значні дослідження пов'язані з іменами таких дослідників, як В.В. Ауліх, О.М. Приходнюк, М.А. Филипчук та ін.

На Лівобережній Україні до сьогоднішнього дня не виявлено жодного поселення з фортифікаційними спорудами, які б можна було пов'язати такими культурами V-VII ст., як колочинська й пеньківська. Найбільш ранні

городища тут відносяться лише до пізнього періоду існування волинцівської культури. Таких городищ виявлено лише два – Битиця й Опішня. Укріплення цих пам'яток представлено ровами, валами й незначними дерев'яними оборонними конструкціями. На відміну від поселень волинцівської культури, роменські поселенські пам'ятки являють собою переважно городища. Укріплення в цей час також стають більш потужними. Вал і рів продовжують лишатися обов'язковою складовою частиною всіх середньовічних фортець. В період існування роменської археологічної культури VIII-X ст. більш складними стають дерев'яні конструкції. Зокрема, для зміцнення валів у їх серцевині будували дерев'яні кліті, які забутовувалися щебінем і глиною. На вершині валу зводилися складні дерев'яні конструкції з баштами. Доволі часто роменські укріплення перебудовувалися й продовжували використовуватися населенням Київської Русі. Система їх фортифікації майже не змінилася. Єдиною відмінністю стало використання в останній період при побудові укріплень каменю, що було запозичене у носіїв салтівської культури. Яскравим прикладом, коли роменські городища використовувалися в давньоруський час, є такі пам'ятки, як Новгород-Сіверський та городища Ніцаха і Донецьке. Новим прийомом фортифікаційних конструкцій киево-руської доби стало будівництво дитинця, як центральної й основної частини захисних споруд.

Більш складні фортифікаційні споруди будувало поліетнічне населення салтівської культури. Вони, як і слов'яни, будували дерево-земляні укріплення з використанням валів і ровів, але доволі часто будували й кам'яні фортеці. Яскравим прикладом дерево-земляних укріплень може слугувати Мохначанське городище, а кам'яних фортець – Верхньосалтівське.

На відміну від Лівобережжя, на Правобережній Україні відомі укріплення, які відносяться до культур V-VII ст. Зокрема, три городища було побудовано носіями корчацько-празької культури (Зимно, Хотомель і Лежниця) і одне – Будище – пеньківцями. Фортифікація їх була не складною. Вона представлена ровами й земляними валами на яких зводився частокіл. У

період існування культури типу Луки-Райковецької VIII-X ст. кількість городищ значно зростає. При цьому укріплення за своєю структурою були тотожні лівобережним городищам роменського населення. Єдиною, але дуже відмінною рисою, було те, що носії райковецької культури будували не одну, а кілька укріплених ліній захисту. Наприклад, Пліснеське городище мало дев'ять подібних ліній, а Городище-VI із групи городищ на Франківщині – десять. Також як і на Лівобережжі, городища VIII-X ст. Правобережної України доволі часто використовувалися в період Київської Русі.

В цілому, фортифікаційні споруди у середньовічного слов'янського населення по всій території України мали спільні риси. Окремо від них стоять городища поліетнічного населення салтівської культури.

Список використаних джерел та літератури

1. Книга большому чертежу или древняя карта Российского государства, поновленная в разряде и списанная в книгу 1627 года. СПб., 1838. 294 с.
2. Літопис Руський / Пер. з давньорус. Махновця Л.Є. Київ: Дніпро, 1989. 510 с.
3. Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. Москва; Ленинград, 1950. 659 с.
4. Слово о поході Ігоревім Ігоря сина Святославового внука Олегового. Переклад П. Салевича. Львів: Вид-ня Ін-ту л-ри ім. Т. Шевченка НАН України, 1999. 80 с.
5. Шрамко Б. А., Скирда В. В. Отчет об археологических раскопках 2003 года в г. Харькове. НА ІА НАНУ. ф. 64. № 2003/235. Харьков, 2004. 27 арк.
6. Антонович В. Б. Археологическая карта Киевской губернии. Москва, 1895. 139 с.
7. Антонович В.Б. Археологическая карта Волынской губернии // Труды XI АС в Киеве. Москва, 1901. Т. 1. С. 1-140.
8. Археология Украинской ССР : в 3 т. Киев: Наук. думка, 1986. Т. 3. 573 с.
9. Асеев Ю. С. Архітектура Київської Русі. Київ: Будівельник, 1969. 192 с.
10. Ауліх В. В. Зимнівське городище – слов'янська пам'ятка V-VII ст. н. е. в Західній Волині. Київ: Наукова думка, 1972. 124 с.
11. Афанасьев Г. Е. Население лесостепной зоны бассейна среднего Дона в VIII-X веках (аланский вариант салтово-маяцкой культуры) // АОН. Москва: Наука, 1987. Вып. 2. 200 с.
12. Бабенко В. А. Волчанское городище // Сборник ХИФО. Харьков, 1905. Т. 16. С. 363-368.
13. Бабенко В. А. Памятники хозарской культуры на юге России // Труды XV АС. Москва, 1914. Т. 1. С. 464-470.

- 14.Багале́й Д. И. Объяснительный текст к археологической карте Харьковской губ. // Труды XII АС в Харькове, 1902. Москва, 1905. Т. 1. С. 1-92.
- 15.Багрі́й Р. С., Овчинні́ков О. Г. Нові матеріали до вивчення літописного Пліснеська // Нові матеріали з археології Прикарпаття і Волині. Львів, 1991. С. 11-13.
- 16.Баран В. Д. Давні слов'яни. Київ: Видавничий дім «Альтернативи», 1998. 336 с.
- 17.Березовець Д. Т. Дослідження на території Путивльського району Сумської області // АП УРСР. 1952. Т. 3. С. 242-250.
- 18.Березовець Д. Т. Поселения улицей на р. Тясмине // МИА. 1963. № 108. С. 145-208.
- 19.Березовець Д. Т. Могильник уличів у долині р. Тясмину // Слов'яно-руські старожитності. Київ, 1969. С. 58-71.
- 20.Бізі́ля В. І. Залізоплавильні горни середини I тисячоліття н.е. на Південному Бузі // Археологія. 1963. № 15. С.123-144.
- 21.Бондарець О. В. Специфіка вивчення давньоруських городищ // Наукові записки. 2006. Т. 49. Теорія та історія культури. С. 76-86.
- 22.Брайчевский М. Ю. Работы на Пастырском городище в 1949 г. // КСИИМК. 1951. Вып. 36. С. 156-164.
- 23.Брайчевський М. Ю. Пастирське городище // Вісник АН Української РСР. 1952. № 10. С. 67-76.
- 24.Брайчевський М. Ю. Слов'янські пам'ятки Середнього Поросся // АП УРСР. 1952. Т. 3. С. 57-64.
- 25.Брайчевский М. Ю. Исследования Пастырского городища в 1955 г. // КСИАУ. 1957. Вып. 7. С. 94-96.
- 26.Виноградский Ю. С. Раннеславянские памятники в окрестностях Сосницы // КСИАУ. 1952. Вып. 1. С. 50-52.
- 27.Виногородська Л. І. Середньовічні городища на Волині та Поліссі // АДІУ. 2013. Вип. 11. С. 15-22.

- 28.Выезжев Р. И. Раскопки «Малого Городища» летописного Городеска // КСИА АН УССР. 1960. Вып. 10. С. 124-135.
- 29.Гамченко С. С. Житомирский могильник. Житомир, 1888. 126 с.
- 30.Гамченко С. С. Городище и могильники на р. Корчеватий // Отд. оттиск из Трудов XI АС в Вильне, 1893 г. Москва, 1897. 49 с.
- 31.Гамченко С. С. Раскопки в бассейне р. Случи (между м. Мирополь и с. Ульха) // Труды XI АС в Киеве. Москва, 1901. Т. 1. С. 354-359.
- 32.Гардарікі // Енциклопедія українознавства. Словникова частина. Париж; Нью-Йорк; Львів: Молоде життя. 1993. Т. 1. 400 с.
- 33.Гончаров В.К. Археологічна розвідка по р. Роставиці в 1946 р. // АП УРСР. Київ, 1949. Т. 1. С. 237-245.
- 34.Гончаров В. К. Райковецкое городище. Киев: Изд-во АН УССР, 1950. 149 с.
- 35.Городпов В. А. Результаты исследований, произведенных научными экскурсиями XII Археологического съезда // Труды XII АС в Харькове 1902. Москва, 1905. Т. 1. С. 110-130.
- 36.Григорьев А. В. Северская земля в VIII – нач. XIV века по археологическим данным. Тула: Гриф, 2000. 263 с.
- 37.Губайдуллин А. М. Фортификационный словарь. Казань: Институт истории АН РТ, 2003. 231 с.
- 38.Данилевич В. Е. Донецкое и Хорошевое городище // Сборник ХИФО. 1902. Т. 13. С. 227-229.
- 39.Довгань П. Буський археологічний комплекс: стан та перспективи дослідження // Вісник Інституту археології. 2008. Вип. 3. С. 136-195.
- 40.Довженок В. И. Городища и селища на Роси и Россаве // КСИА АН УССР. 1955. Вып. 5. С. 51–54.
- 41.Довженок В. Й. Про типи городищ Київської Русі // Археологія. 1975. Вип. 16. С. 3-14.
- 42.Древнерусские поселения Среднего Поднепровья: археологическая карта. Киев: Наукова думка, 1984. 196 с.

- 43.Дьяченко А. Г. Исследования славянских памятников в бассейне Северского Донца // АО 1977. Москва, 1978. С. 322-323.
- 44.Дьяченко Д. Г. Райковецька культура в Середньому Подніпров'ї // АДЮ. 2021. Вип. 3 (40). С. 155-168.
- 45.Енциклопедія історії України: Т. 6: Ла-Мі. Київ: Наукова думка, 2009. 790 с.
- 46.Етимологічний словник української мови : в 7 т. Київ: Наукова думка, 1982. Т. 1: А-Г. 632 с.
- 47.Звіздецький Б. А. Городища IX-XIII ст. на території літописних древлян. Київ: ІА НАНУ, 2008. 176 с.
- 48.Кедун І. С. Новгород-Сіверський та його округа в X-XIII ст.: Дис... канд. іст.наук. Київ, 2011. 246 с.
- 49.Колода В. В. Фортифікація раннесредневекового Волчанського городища // Проблемы археологии и архитектуры. Донецк-Макеевка, 2001. Т. I. С. 113-117.
- 50.Колода В. В. Створення оборонних споруд Мохначанського городища та динаміка заселення його округи // Археологія. 2007. № 2. С. 9-15.
- 51.Колода В. В. Археологический комплекс Коробовы Хутора: основные итоги исследований // Проблемы истории и археологии Украины: Материалы VI междунар. науч. конф., посвящ. 150-летию со дня рождения академика В.П. Бузескула (Харьков, 10-11 октября 2008 г.). Харьков, 2008. С. 75-76.
- 52.Колода В. В. Проблемы градообразования в раннесредневековых контактных зонах (на примере лесостепного региона Северского Донца) // Средневековый город Юго-Востока Руси: предпосылки возникновения, эволюция, материальная культура: Мат. междунар. науч. конф., посвящ. 100-летию начала археологических исследований Гочевского археологического комплекса. Курск, 2009. С. 35-43.
- 53.Колода В. В., Чендев Ю. Г. К вопросу о возможностях интеграции археологических и почвенных исследований (на примере городища

- Коробовы Хутора) // Хазарский альманах. Київ; Харків: ШОП Шейніна О.В., 2010-2011. Т. 9. С. 107-130.
54. Комар О. В., Сухобоков О. В. Військова справа Хозарського каганату // Нариси з воєнної історії давньої України. Київ, 2005. С. 212-231.
55. Корчинський О. Городище в селі Стільське на Львівщині (короткий підсумок досліджень) // Записки НТШ. Праці Археологічної комісії. Львів. 2007. Т. 253. С. 490-510.
56. Корчинський О. Середньовічні городища на околицях сіл Которини, Старе Село, Цвітова // МДАПВ. 2009. Вип. 13. С. 234-254.
57. Крыганов А. В. Два уникальнейших фортификационных пункта Хазарии на ее северо-западной окраине // VIII східнознавчі читання А. Кримського. Тези доповідей міжнародної наукової конференції. Київ, 2004. С. 139-141.
58. Куза А. В. Древнерусские городища X-XIII вв. Свод археологических памятников. Москва: Российский гуманитарный научный фонд, 1996. 256 с.
59. Куза А. В., Коваленко В. П., Моця О. П. Чернигов и Новгород-Северский в эпоху «Слова о полку Игореве» // Историко-археологический семинар «Чернигов и его округа в IX – XIII вв.»: тезисы докладов. Чернигов, 1985. С. 58-60.
60. Кухаренко Ю. В. Средневековые памятники Полесья. Москва: Изд-во АН СССР, 1961. 53 с.
61. Кучера М. П. Древній Пліснеськ // АП УРСР. 1962. Т. 12. С. 3-56.
62. Кучера М. П. Поселення волинян на околиці Луцька // Археологія. 1975. Вип. 15. С. 98-103.
63. Кучера М. П. Давньоруські городища у західній частині Переяславщини // Археологія. 1978. Вип. 25. С. 21-31.
64. Кучера М. П. Дослідження городищ на Волині і Поділлі // Археологія. 1979. Вип. 29. С. 62-72.
65. Кучера М. П. Нові дані про городища Житомирщини // Археологія. 1982. Вип. 41. С. 72-81.

66. Кучера М. П. Слов'яно-руські городища VIII–XIII ст. між Саном і Сіверським Дінцем. Київ: ІА НАНУ, 1999. 249 с.
67. Любичев М. В. Контакты славян Днепро-Донецкого междуречья и населения северо-западной Хазарии в конце VII – начале VIII вв. // Древности. Харьковский историко-археологический ежегодник. Харьков, 1994. С.87-100.
68. Ляпушкін І. І. Дослідження Дніпровської лівобережної експедиції 1947-1948 рр. // АП УРСР. Київ, 1952. Т. 3. С. 285-306.
69. Ляпушкин И. И. Памятники салтово-маяцкой культуры в бассейне р. Дона // Труды Волго-Донской археологической экспедиции. Москва; Ленинград, 1958. Т. 1. С. 85-150.
70. Ляпушкин И. И. Городище Новотроицкое. Москва; Ленинград: Наука, 1958. 328 с.
71. Ляпушкин И. И. 1959. К вопросу о памятниках волынцевского типа // СА. 1959. Т. 29-30. С. 58–83.
72. Ляпушкин И. И. 1961. Днепровское лесостепное Левобережье в эпоху железа // МИА. 1961. № 104. 215 с.
73. Макаренко Н. Е. Отчет об археологических исследованиях в Харьковской и Воронежской губерниях в 1905 г. // ИАК. 1906. Вып 19. С. 117-156.
74. Макаренко Н. Е. Археологические исследования 1907-1909 гг. // ИАК. 1911. Вып. 43. С. 1-130.
75. Макаренко Н. Е. Городища и курганы Полтавской губернии. Полтава, 1917. 105 с.
76. Макаренко Н. Е. Городище Монастирище // Науковий збірник за рік 1924. Киев, 1925. Вип. 19. С. 1-23.
77. Максимов Є. В., Петрашенко В. О. Городище Монастирьок VIII–XIII ст. на Середньому Дніпрі // Археологія. 1980. Вип. 33. С. 3-20.
78. Манігда О., Грабовська О. Середньовічні городища уличів на Побужжі. Особливості використання ландшафту // Простір в історичних дослідженнях. 2021. Вип. 2. С. 50-56.

79. Морозов Ю. И. О городищах Харьковской губернии // Труды Харьковского Предварительного Комитета по устройству XII АС. Харьков. 1902. Т. 1. С. 82-97.
80. Моргунов Ю. Ю. Древо-земляные укрепления Южной Руси X-XIII веков. Москва: Наука, 2009. 304 с.
81. Петегрич В. Початки Буська // Минувле і сучасне Волині й Полісся: край на межі тисячоліть. Матеріали X Наукової історико-краєзнавчої конференції. Луцьк, 2002. С. 145-146.
82. Плетнева С. А. От кочевий к городам // МИА. 1967. № 142. 197 с.
83. Плетнева С. А. Очерки хазарской археологии. Москва: Мосты культуры; Иерусалим: Гешарим, 2000. 364 с.
84. Похилевич Л. Уезды Киевский и Радомысльский. Статистические и исторические заметки о всех населенных местностях в этих уездах и с подробными картами их. Киев, 1887. 306 с.
85. Приходнюк О. М. Пеньковская культура (Культурно-археологический аспект исследования). Воронеж: Воронежский университет, 1998. 170 с.
86. Приходнюк О. М. Пастирське городище. Київ; Чернівці: Зелена Буковина, 2005. 244 с.
87. Приходнюк О. М., Вакуленко Л. В. Про оборонні споруди Пастирського городища // АДУ 1993 року. Київ, 1997. С.111-113.
88. Раппопорт П. А. Обстеження городищ в районі Києва у 1950 р. // Археологія. 1952. Вип. 7. С. 142-149.
89. Раппопорт П. А. Археологические заметки о двух русских оборонительных сооружениях XII века // КСИИМК. 1954. Вып. 54. С. 180–186.
90. Раппопорт П. А. К вопросу о Плеснеске // СА. 1965. № 4. С. 93-94.
91. Раппопорт П. А. Военное зодчество западнорусских земель X-XIV вв. Ленинград: Наука, 1967. 231 с.
92. Рафалович И. А. Раскопки раннеславянского поселения VI-VII вв. у с. Селиште // Археологические исследования в Молдавии 1968-1969 гг. Кишинев, 1972. С. 122-142.

93. Русанова И. П. Славянские древности VI-IX вв. между Днепром и Западным Бугом. Москва: Наука. 1973. 100 с.
94. Русанова И. П., Тимощук Б. А. Кодын – славянские поселения V-VIII вв. на р. Прут. Москва: Наука, 1984. 88 с.
95. Рыбаков Б. А. Любеч – феодальный двор Мономаха и Ольговичей // КСИИМК. 1964. Вып. 99. С. 21-23.
96. Рыбаков Б. А. Раскопки в Путивле // АО 1965 г. Москва, 1966. С. 154-155.
97. Самоквасов Д. Я. Древние города России. Санкт-Петербург, 1873. 165 с.
98. Самоквасов Д. Я. Историческое значение городищ // Труды III АС. Киев, 1878. Т. 1. С. 225-235.
99. Самоквасов Д. Я. Северянская земля и северяне по городищам и могильникам, Москва: Синодальн. тип., 1908. 119 с.
100. Свистун Г. Е. К вопросу о региональных особенностях фортификационной архитектуры салтово-маяцких городищ // Проблемы археологии и архитектуры. Донецк; Макеевка, 2001. Т. 1. С. 118-120.
101. Свистун Г. Е. О влиянии византийского зодчества на фортификацию в Хазарском каганате // Археологія та етнологія Східної Європи: матеріали і дослідження. Т. 3. Одесса: Изд-во Одесского национального университета, 2002. Т. 3. С. 172-173.
102. Свистун Г. Е. Чугуевское «гнездо поселений» салтово-маяцкой культуры // Археологическое изучение Центральной России. Липецк, 2006. С. 281-285.
103. Свистун Г. Е. К вопросу о строительном материале и архитектуре салтовских лесостепных городищ бассейна Северского Донца // Харьковский археологический сборник. Харьков: Мачулин, 2007. Вып. 2. С. 40-58.
104. Свистун Г. Е. Фортификации Кабанова городища // Харьковский археологический сборник. Харьков: Мачулин, 2008. Вып. 3. С. 3-16.

105. Свистун Г. Е. Местоположение Котковского городища: сравнительный анализ письменных и археологических источников // Проблемы історії та археології України. Харків, 2018. С. 34-35.
106. Свистун Г. Є. Фортифікація салтівських лісостепових городищ: Дис... канд. іст. наук. Київ, 2019. 329 с.
107. Скиба А., Баранов В. Нові дослідження на Пастирському городищі // АДУ 2017 р. Київ: ІА НАН України, 2019. С. 317-319.
108. Скирда В. В. Археологічні дослідження В. В. Пассека на Харківщині // Вісник ХДУ. 1998. № 413. Історія. Вип. 30. С. 58-68.
109. Скирда В. В. История исследования Донецкого городища // Проблемы источниковедения всеобщей истории. Белгород, 2002. Ч. 1. С. 103-109.
110. Скирда В. В. Средневековые памятники в исследованиях Б.А. Шрамко // Борис Андрійович Шрамко: сторінки біографії, підсумки досліджень, спогади про вченого. Харків; Котельва: ХНУ імені В.Н. Каразіна; Майдан, 2021. С.110-120.
111. Старчук І. Д. Розкопки городища Пліснесько в 1947-1948 рр. // АП УРСР. Київ, 1952. Т. 3. С. 379-394.
112. Сухобоков О. В. Славяне Дніпровського Левобережжя (роменская культура и ее предшественники). Киев: Наук. думка, 1975. 165 с.
113. Сухобоков О. В. Левобережье Днепра // Древнерусские поселения Среднего Поднепровья. Киев: Наукова думка, 1984. С. 103-176.
114. Сухобоков О. В. Дніпровське Лісостепове Лівобережжя у VIII-XIII ст. Київ: Наукова думка, 1992. 216 с.
115. Сухобоков О. В., Иченская О. В., Юренко С. П. Новые исследования раннеславянского поселения близ Опошни // АО 1975 г. Москва, 1976. С. 396.
116. Сымонович Э.А. Городище Колочии I // МИА. 1963, № 108. С. 97-137.
117. Тайлор Э. Б. Первобытная культура. Москва: Наука, 1989. 286 с.

118. Тимошук Б.А. Соціальна сутність городища Зимно // Раннеславянський мир. Москва: Інститут археології АН СРСР, 1990. С. 151-162.
119. Третяков П. Н. Дніпровська експедиція // КСІІМК. 1947. Вип. 21. С. 98-99.
120. Третяков П. М. Стародавні слов'янські городища у верхній течії Ворскли // Археологія. 1947. Вип. 1. С. 123–140.
121. Третяков П.Н. Древлянские «грады» // Академику Б. Д. Грекову ко дню 70-летия: сборник статей. Москва: Учпедгиз, 1952. С. 64-68.
122. Третяков П. Н, Шмидт Е. А. Древние городища Смоленщины. Москва; Ленинград: Изд-во АН СРСР, 1963. 193 с.
123. Хавлюк П. И. Материал из городищ улицей на Южном Буге // АО 1971 г. Москва: Наука, 1972. С. 380.
124. Хавлюк П. И. Городище Червоне // АО 1980 г. Москва: Наука, 1981. С. 316.
125. Хамайко Н. Новые исследования в археологии Южной Руси IX-X вв. // *Nadak útján XXIV*. Budapest; Esztergom, 2017. С. 369-378.
126. Хвойка В. В. Городища Среднего Поднепровья // Труды XII АС. Москва, 1905. Т. 1. С. 92-131.
127. Федоровський О. Розкопи Донецького городища в околицях Харкова // Україна. Київ, 1930. Січень-лютий. Кн. 1-2 (39). С. 227-231.
128. Филипчук М. А. Дослідження стародавнього Пліснеська у 1990 р. // Волино-подільські археологічні студії. Львів, 1998. С. 256-278.
129. Филипчук М. А. Пліснеський археологічний комплекс: стан і перспективи дослідження // Волино-подільські археологічні студії. Львів, 1998. С. 279-286.
130. Филипчук М. Структура та основні проблеми у вивченні Пліснеського археологічного комплексу // Пліснеські старожитності. Збірник наукових праць Адміністрації історико-культурного заповідника Давній Пліснеськ: на пошану Михайла Андрійовича Филипчука. Львів, 2016. С. 36-58.

131. Филипчук М., Филипчук А. Пліснеське городище у світлі нових досліджень // Пліснеські старожитності. Львів, 2017. Вип. 2. С. 7-17.
132. Фундуклей И. Обзорение могил, валов и городищ Киевской губ. Киев, 1848. 124 с.
133. Шрамко Б. А. Древности Северского Донца. Харьков: Изд-во Харк. ун-та, 1962. 404 с.
134. Шрамко Б. А. Кераміка салтівської культури // Учені записки. Харків, 1959. Труды історичного факультету ХДУ ім. О.М. Горького. Т. 7. С. 241-267.
135. Шрамко Б. А. Раннеславянское поселенко VIII-X вв. на Донецком городище // МИА. 1970. № 176. С. 102-128.
136. Цинкаловський О. Матеріали до археології Володимирського повіту // Записки НТШ. Львів, 1938. Т. 154. С. 218-243.
137. Чернигова Н.В. Исследование Верхнесалтовского городища в 1997-1998 гг. // Древности 1997-1998. Харьковский историко-археологический ежегодник. Харьков, 1999. С. 221-222.
138. Чижов М. П., Корецький І. М. Український лісостеп. Київ: Наукова думка, 1961. 201 с.
139. Шрамко Б.А. Древности Северского Донца. Харьков: Изд-во Харк. ун-та. 1962. 404 с.
140. Юренко С. П. Археологічні з'їзди в Україні. Київ: Шлях, 2004. 44 с.
141. Яковлев О. В. Семіотика як методологія дослідження культурного простору України // Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв. 2015. № 2. С. 71-76.
142. Ясновська Л. Пам'ятки Новгород-Сіверського Подесення IX-XIII ст. // Археологічні дослідження Львівського університету 2007. Вип. 10. С. 287-311.
143. Eggers H. J. Einführung in die Vorgeschichte. Berlin, 2006. 343 S.
144. Schuchhardt C. Arkona, Rethra, Vineta. Berlin: Hanz Schoetz, 1926. 111 p.

Додатки

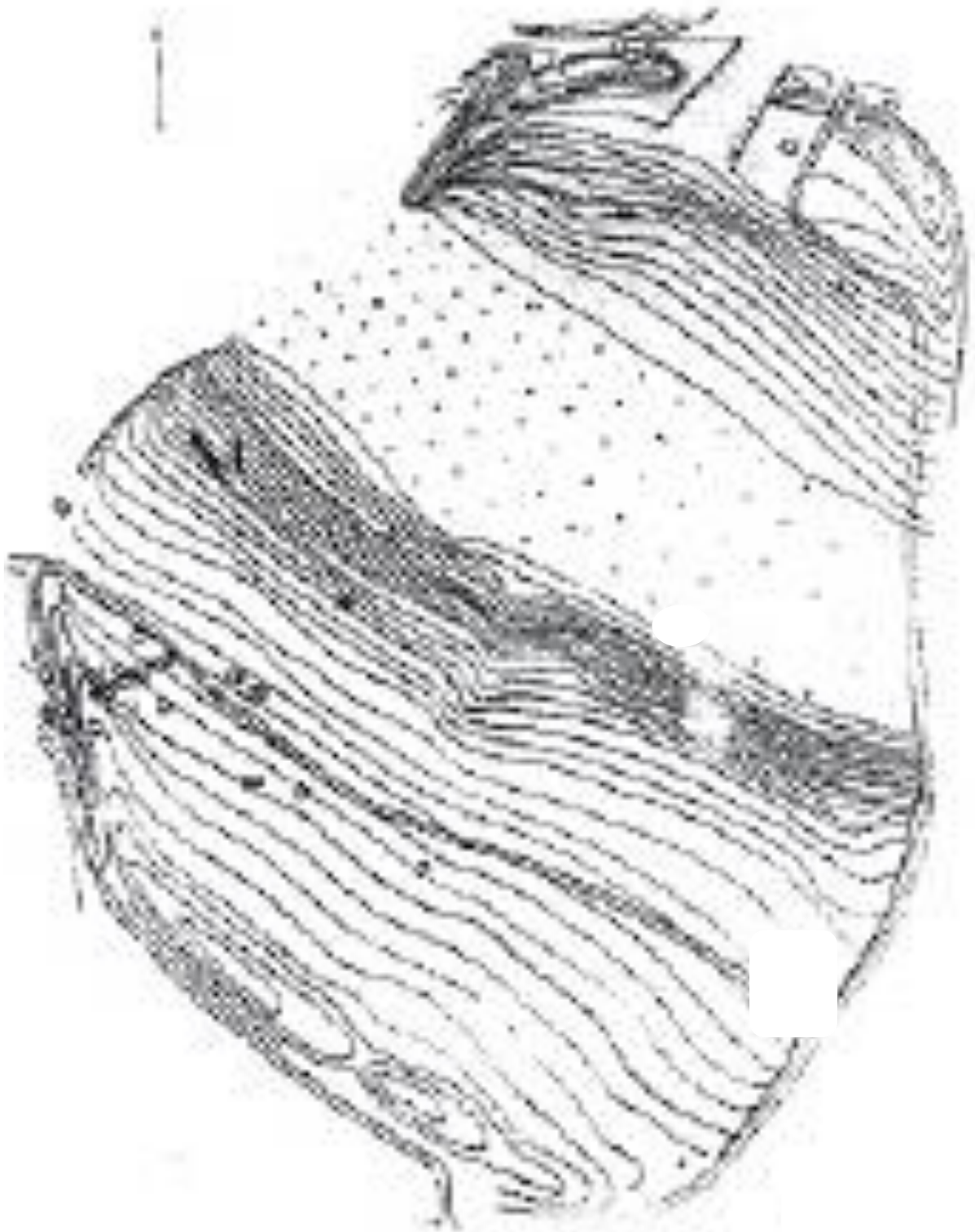

Рис. 1. План Пастирського городища (за О.М. Приходнюком).

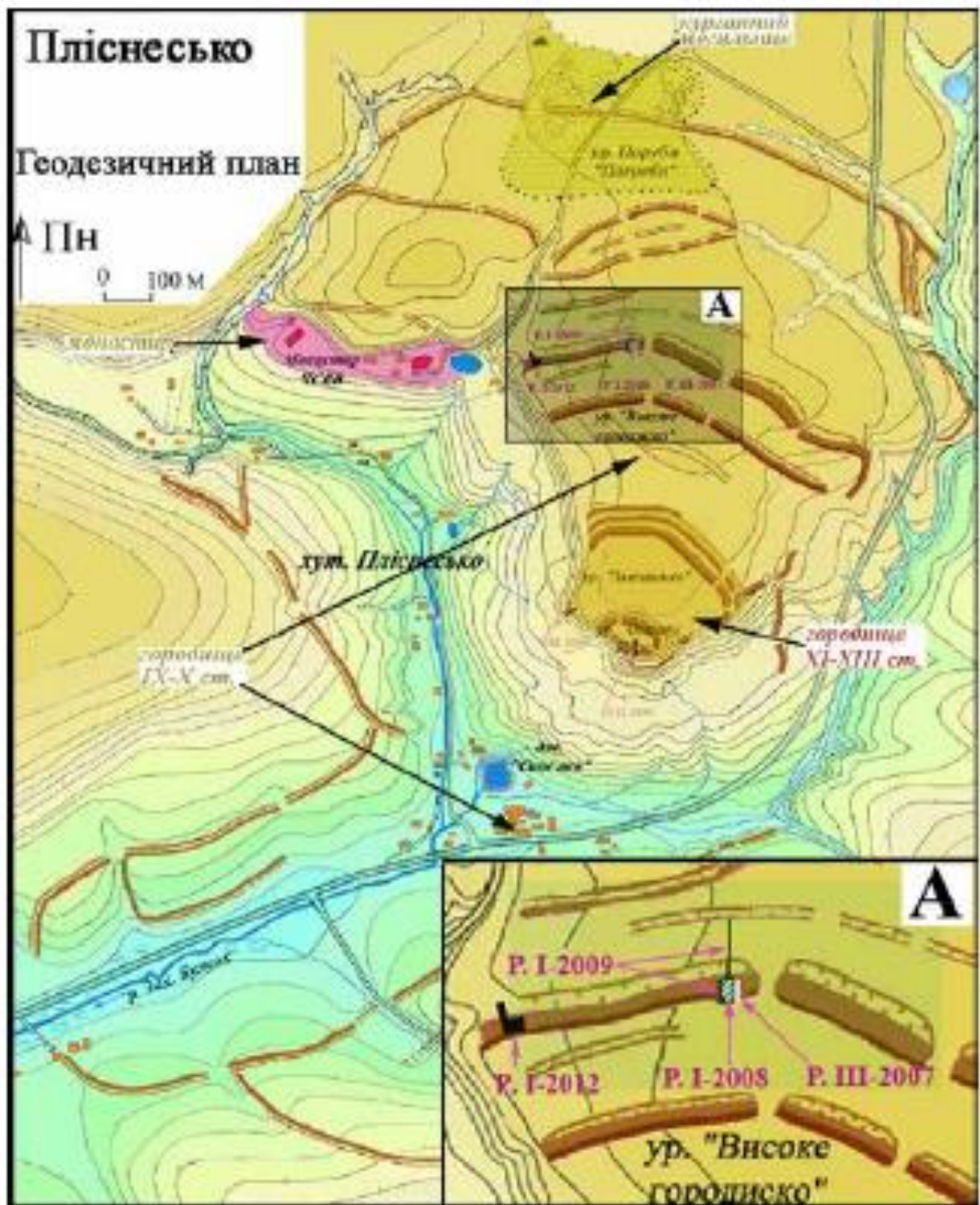

Рис. 2. План Пліснеського городища (за М.А. Филипчуком).

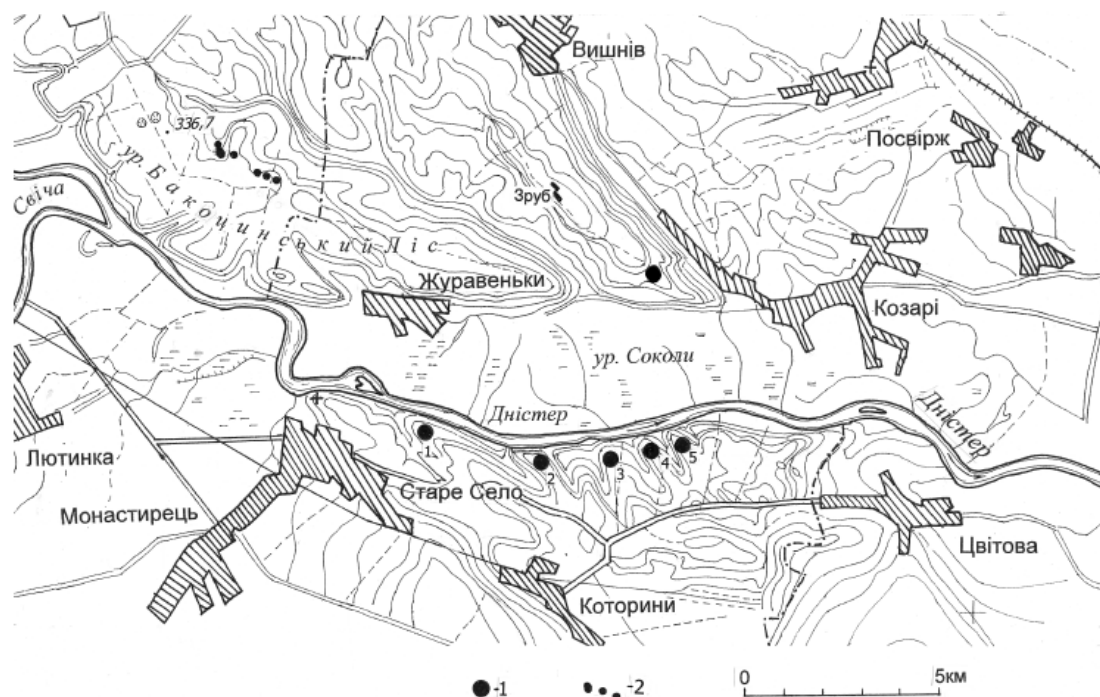

Рис. 3. План-схема розташування археологічних пам'яток між населеними пунктами Старе Село, Которини, Цвітова, Козарі. 1 – городища; 2 – курганний могильник (за О. Корчинським).

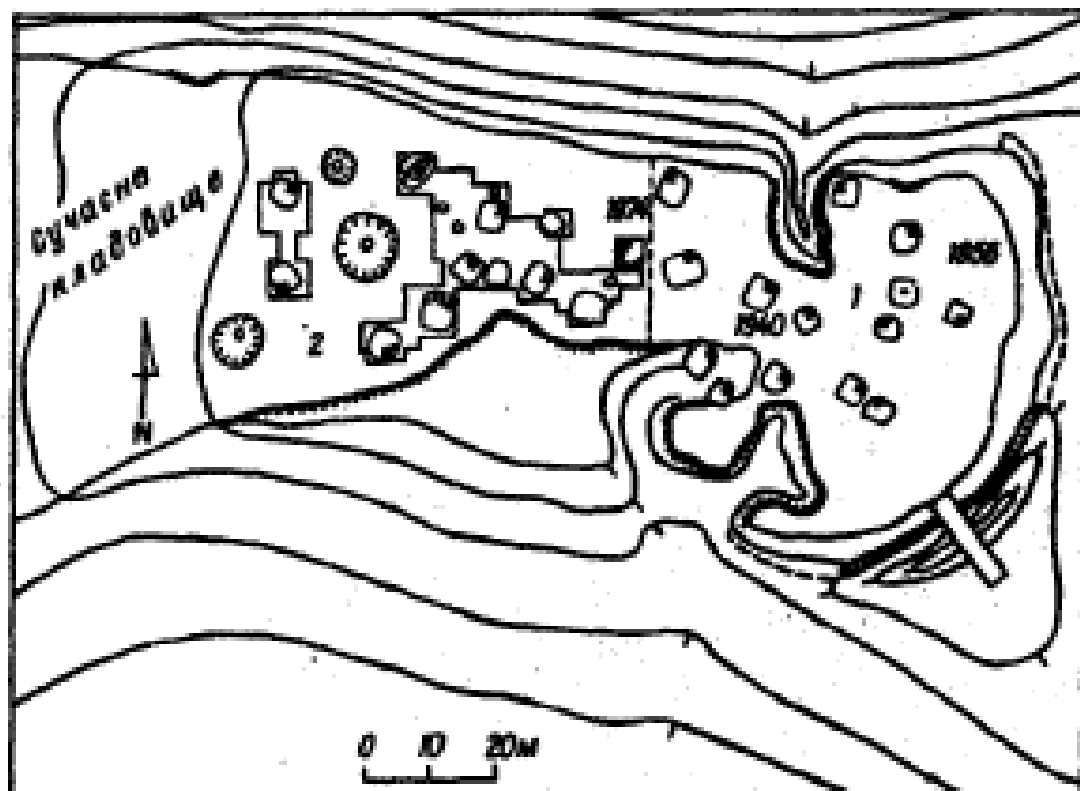

Рис. 4. План Опішнянського городища (за О. В. Сухобоковим).

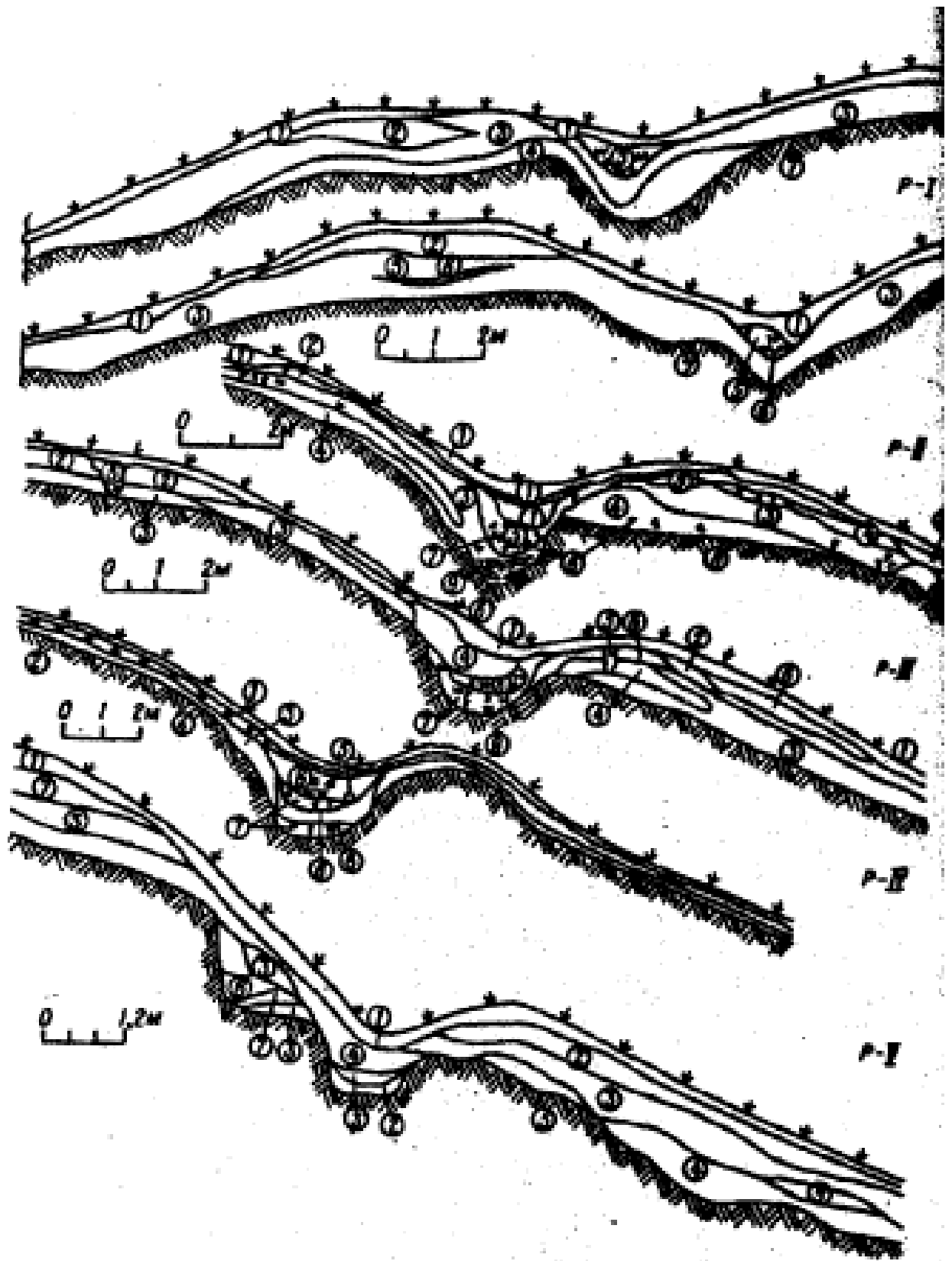

Рис. 5. Укріплення Битицького городища (за О. В. Сухобоковим).

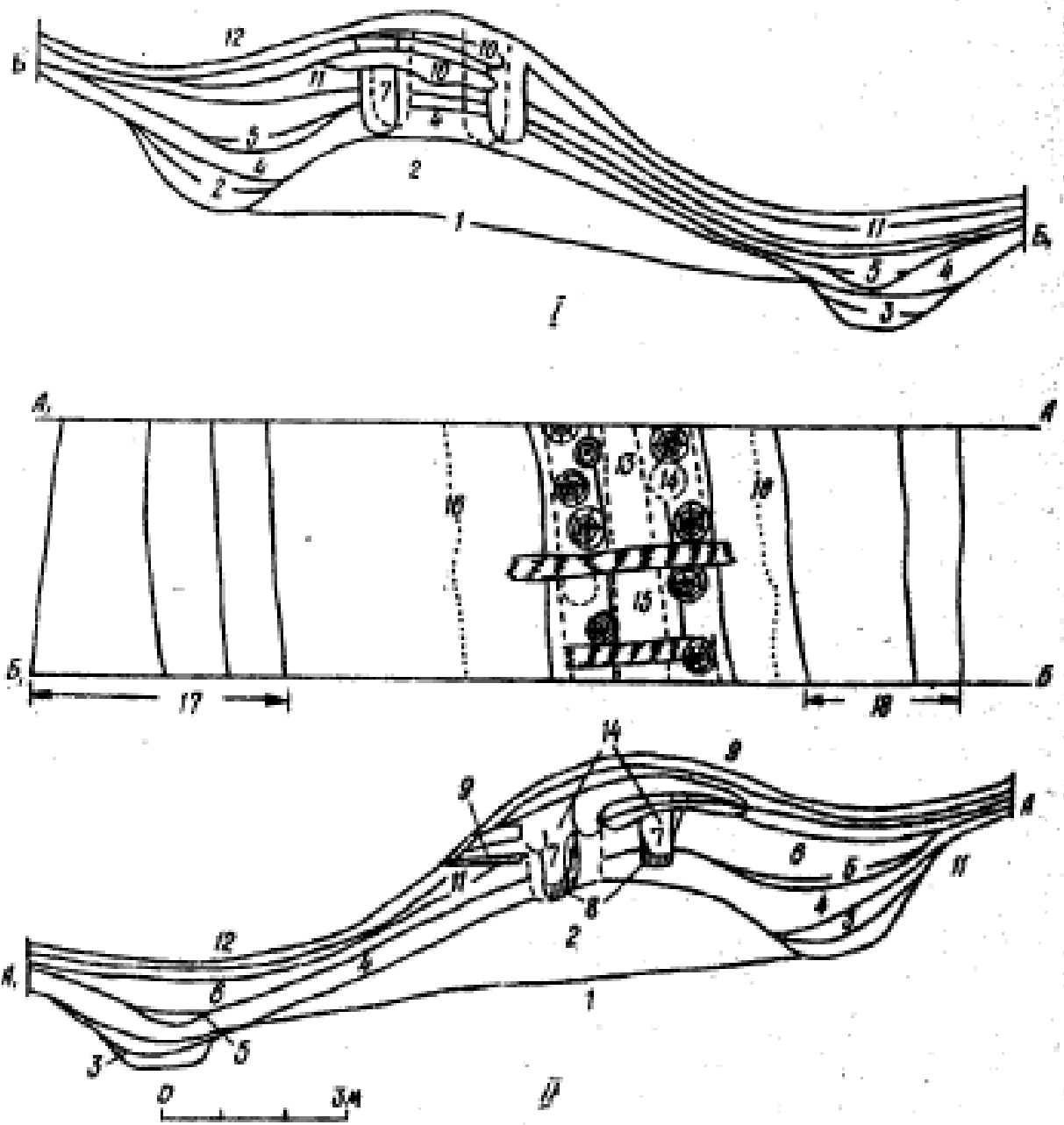

Рис. 6. Розріз укріплення Опішнянського городища (за О. В. Сухобоковим).

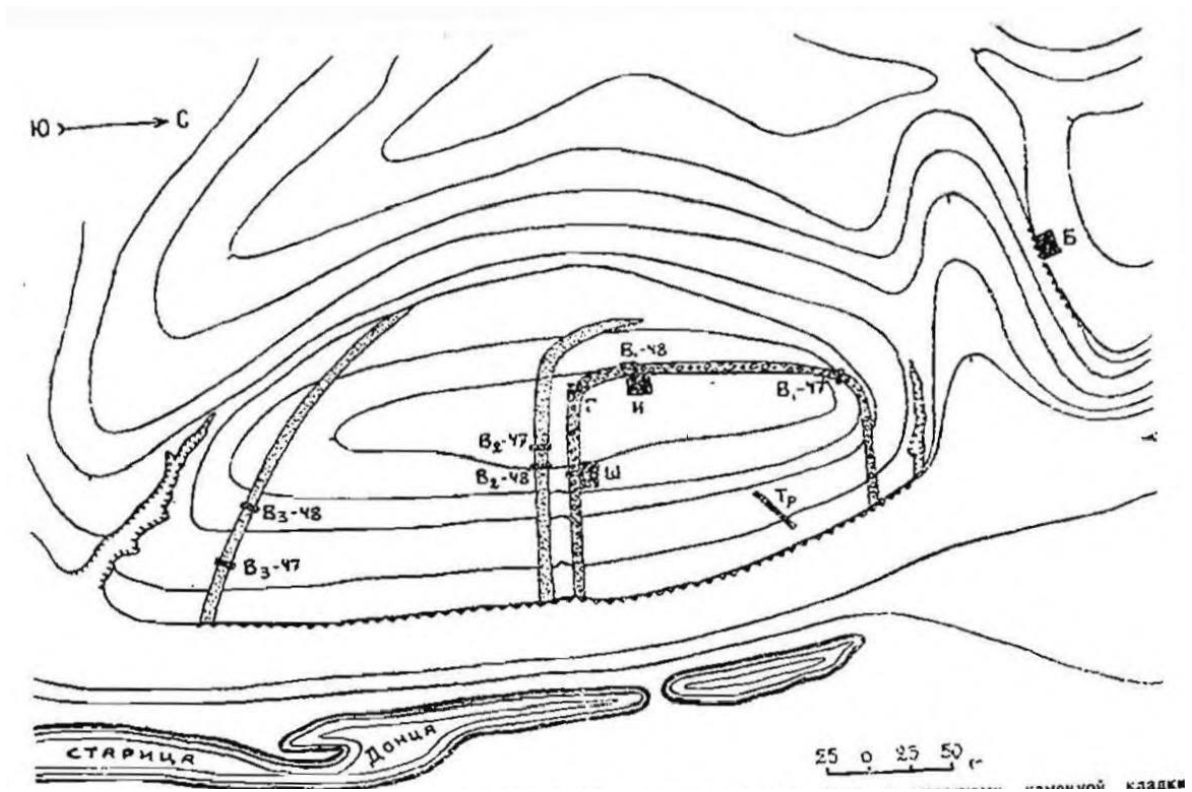

Рис. 7. План Донецького городища (за Б. А. Шрамком).

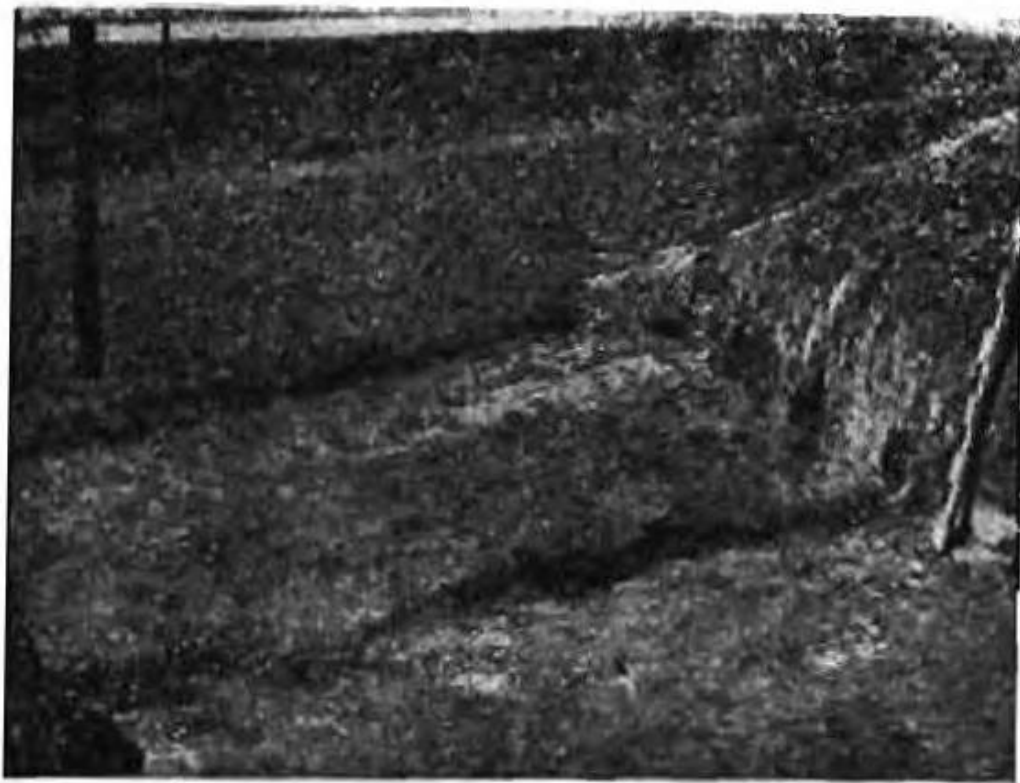

Рис. 8. Згорілі залишки оборонних споруд Донецького городища (за Б.А. Шрамком).

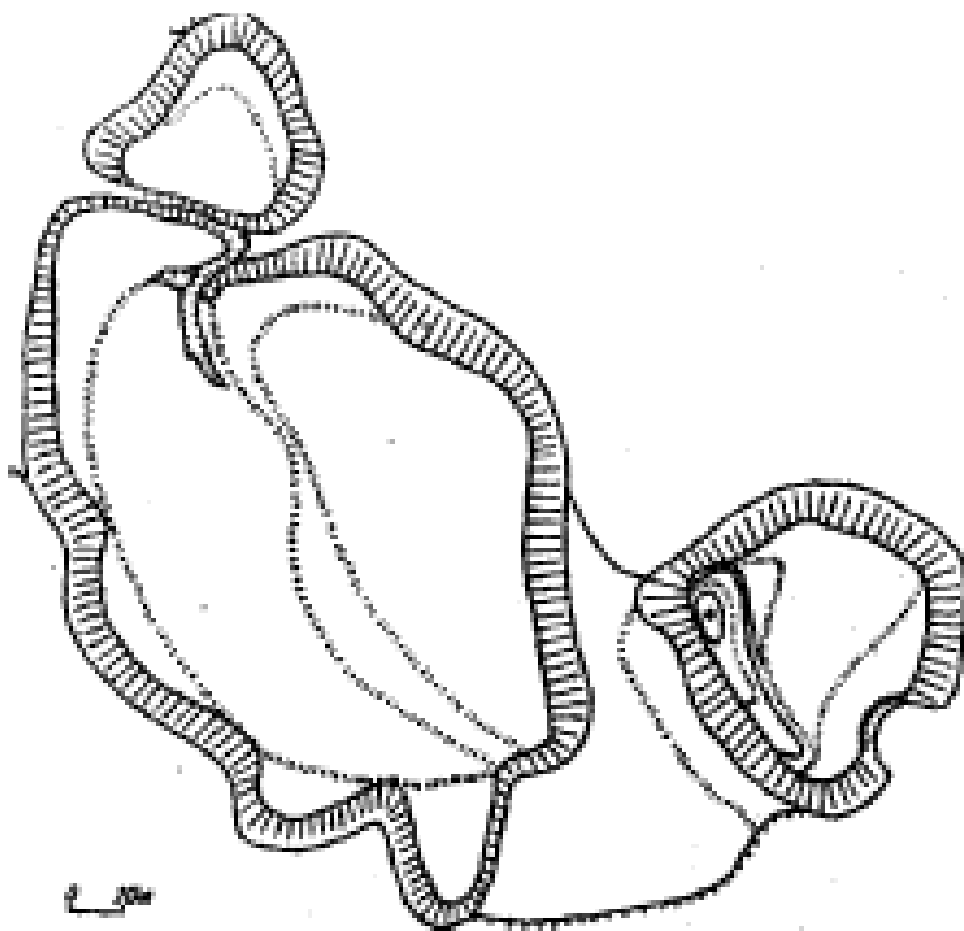

Рис. 9. План городища Журавне (за О. В. Сухобоковим).

Рис. 10. Місце розташування Новгород-Сіверського дитинця (за І. С. Кедуном).

Рис. 11. План городища Огурцово (за Г.Є. Свистуном).

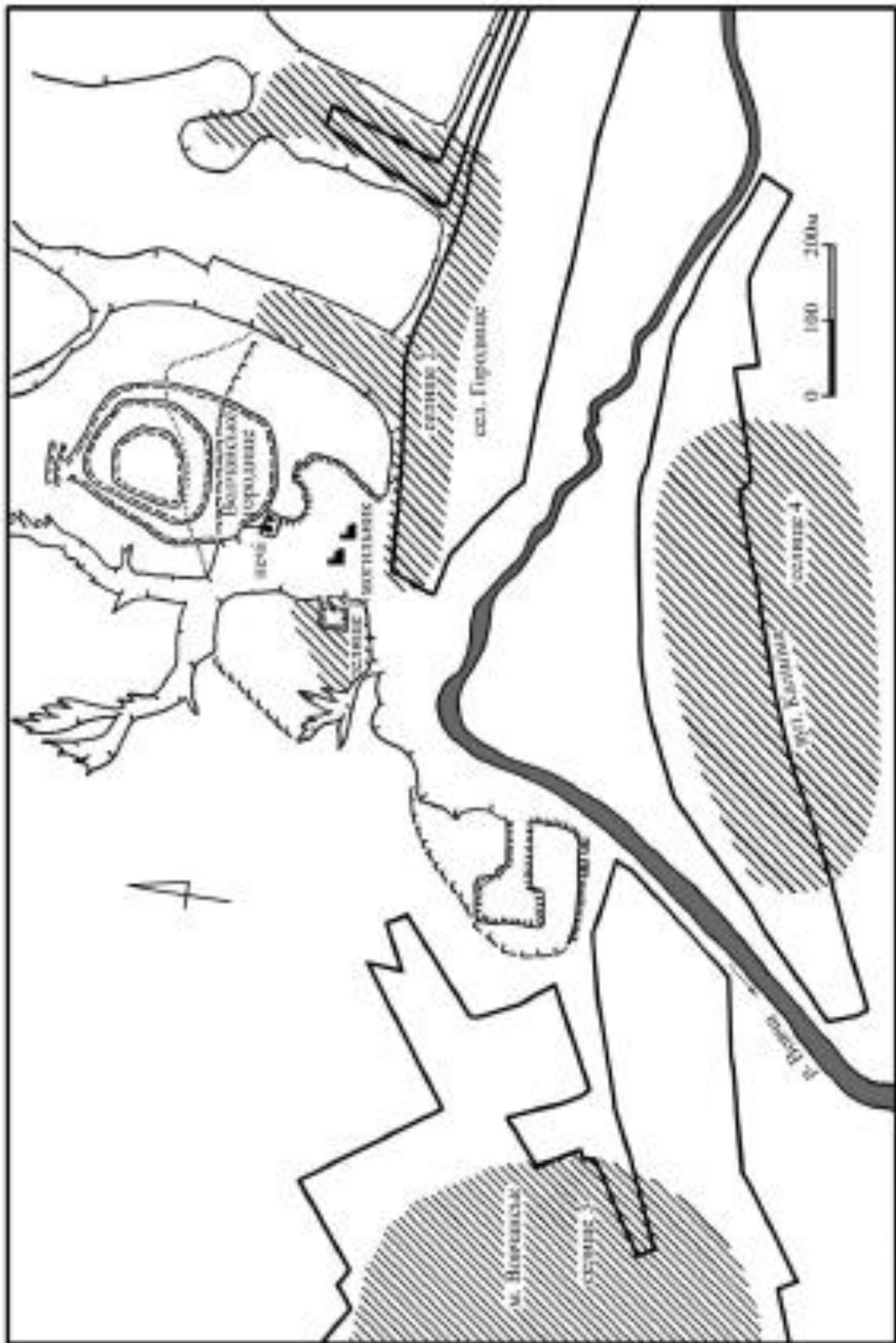

Рис. 12. План Вовчанського городища (за Г.Є. Свистуном).

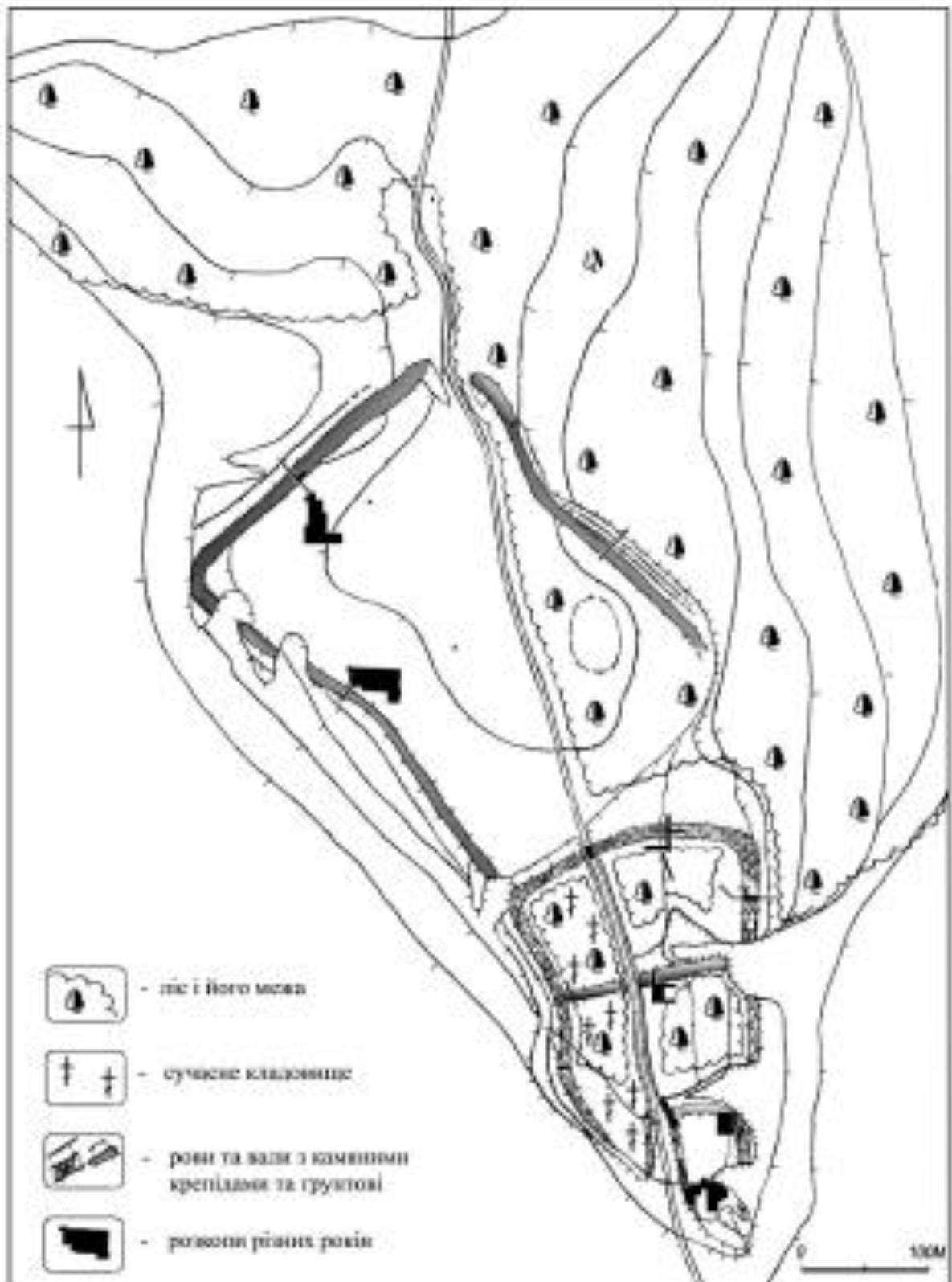

Рис. 15. План Мохночанського городища (за В. В. Колодою).

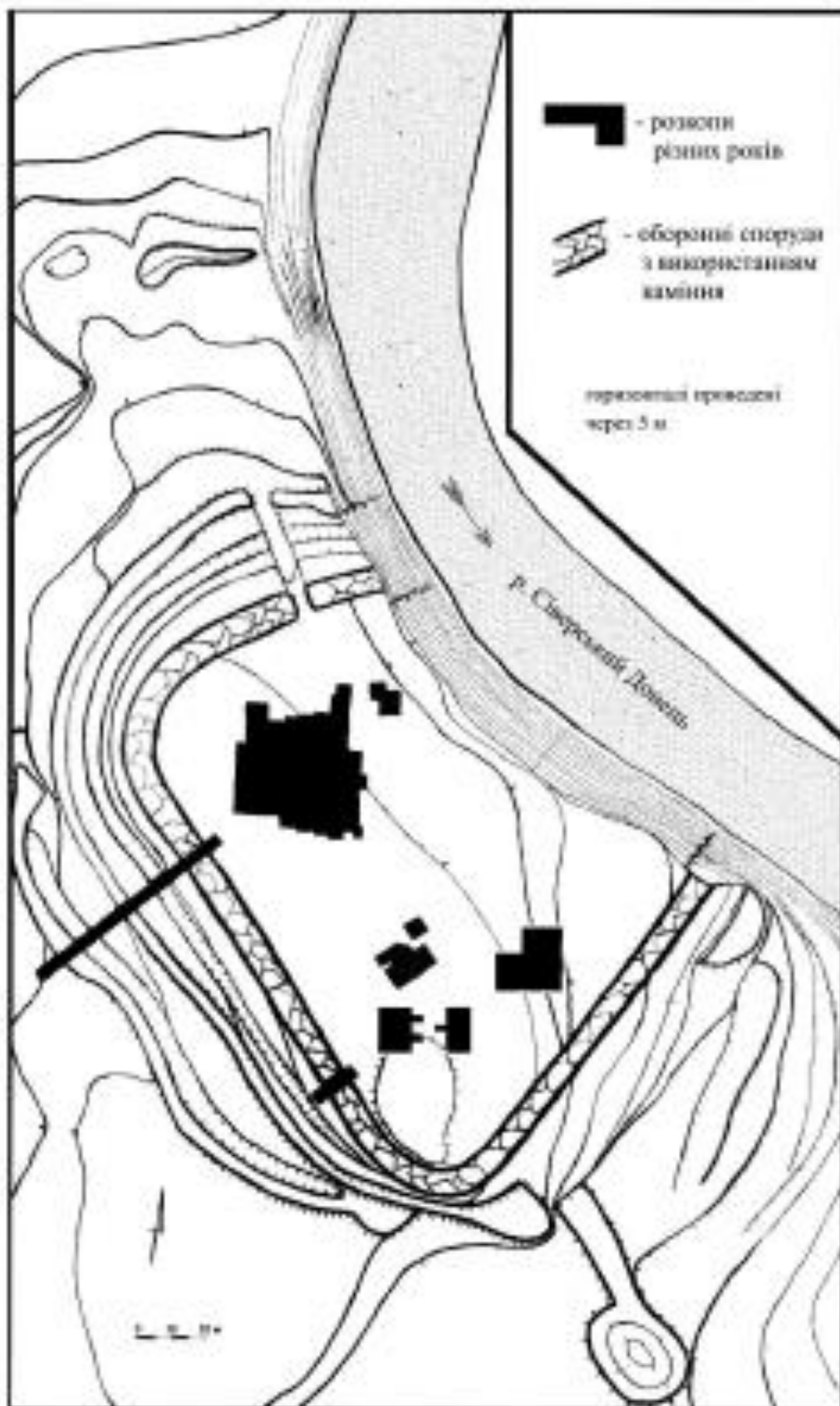

Рис. 16. План городища Коробови хутори (за В. К. Міхесвим).

Рис. 17. План городища Пристін (за А.В. Кригановим).

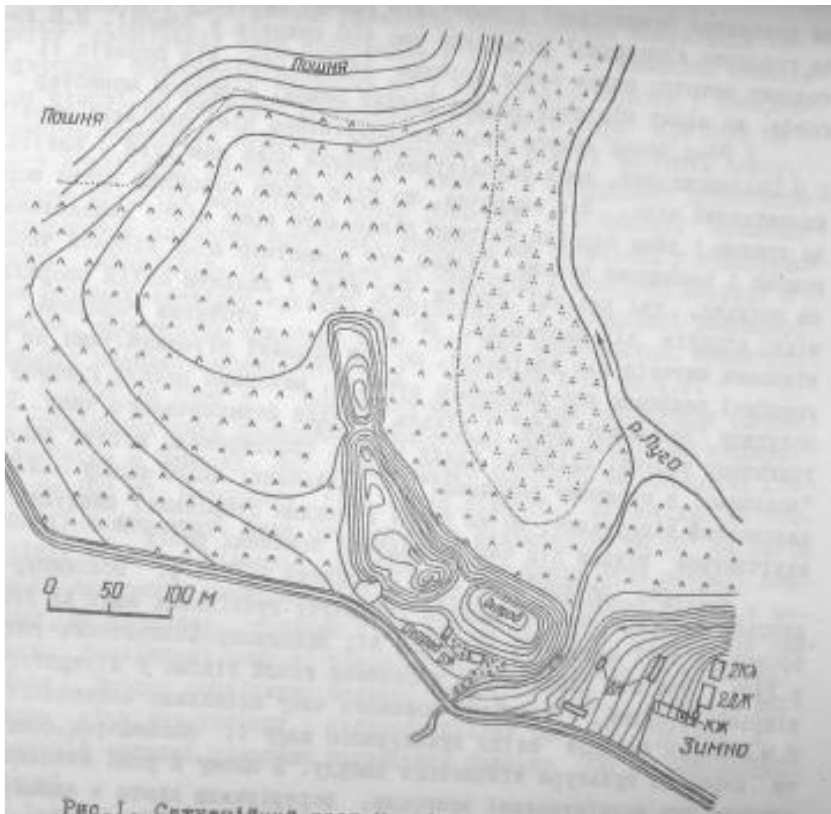

Рис. 18. План городища Зимно (за В.В. Ауліхом).

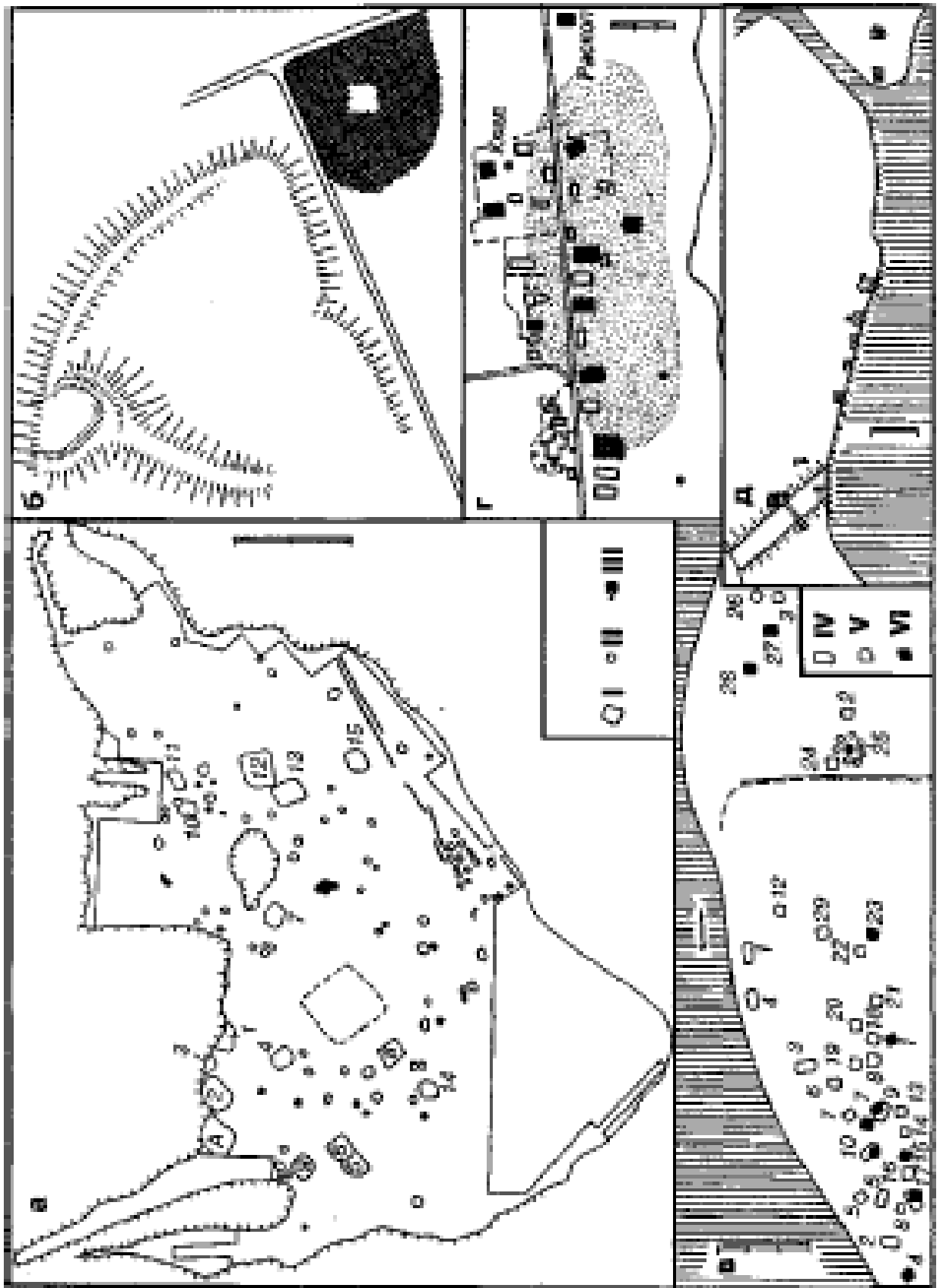

Рис. 19. Плани городищ Будище та Селіште (за О.М. Приходнюком).

Рис. 20. Карта розташування середньовічних городищ уличів (за О. Манігдою).

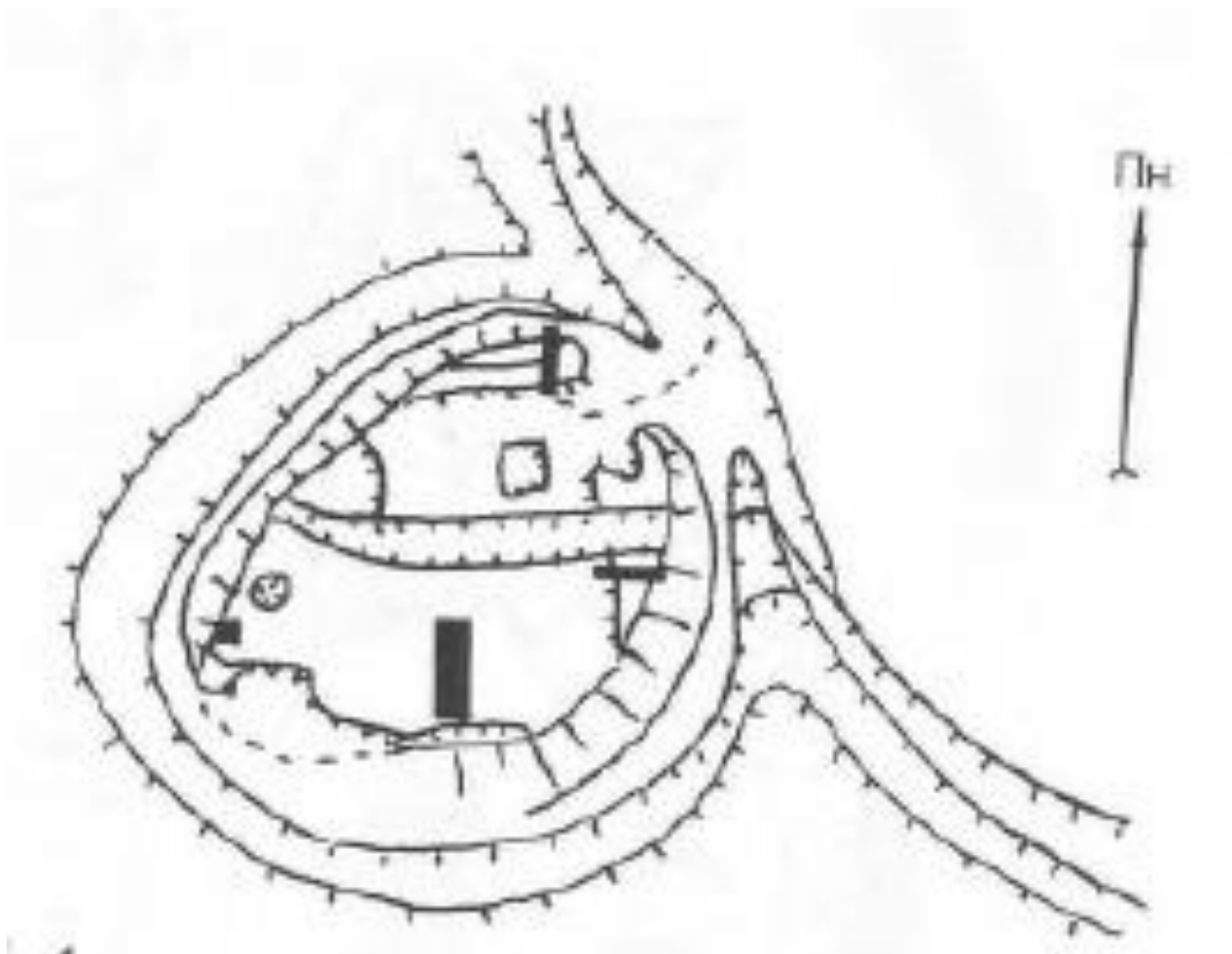

Рис. 21. План городища Малин (за М. П. Кучерою).

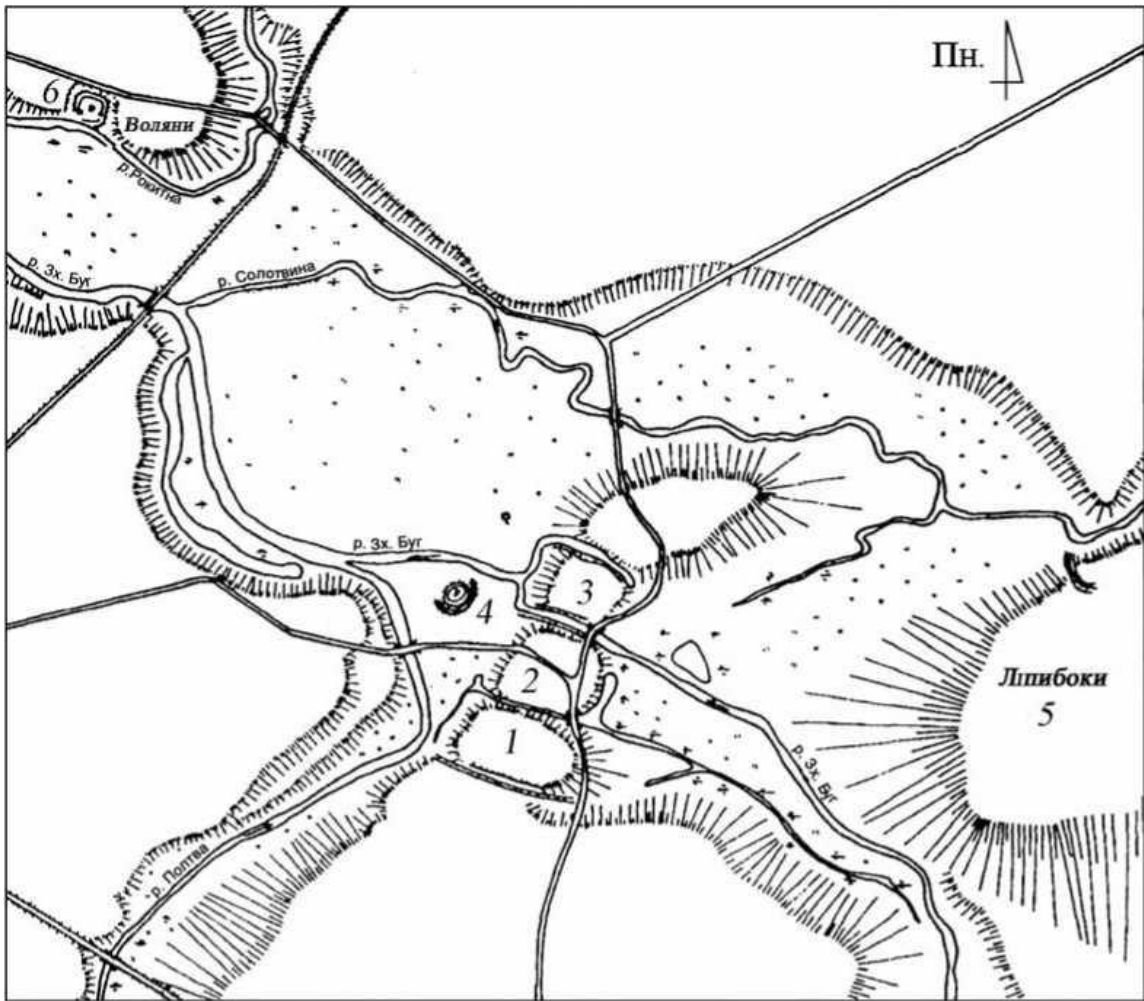

Рис. 22. Буський археологічний комплекс (за П. Довганем).

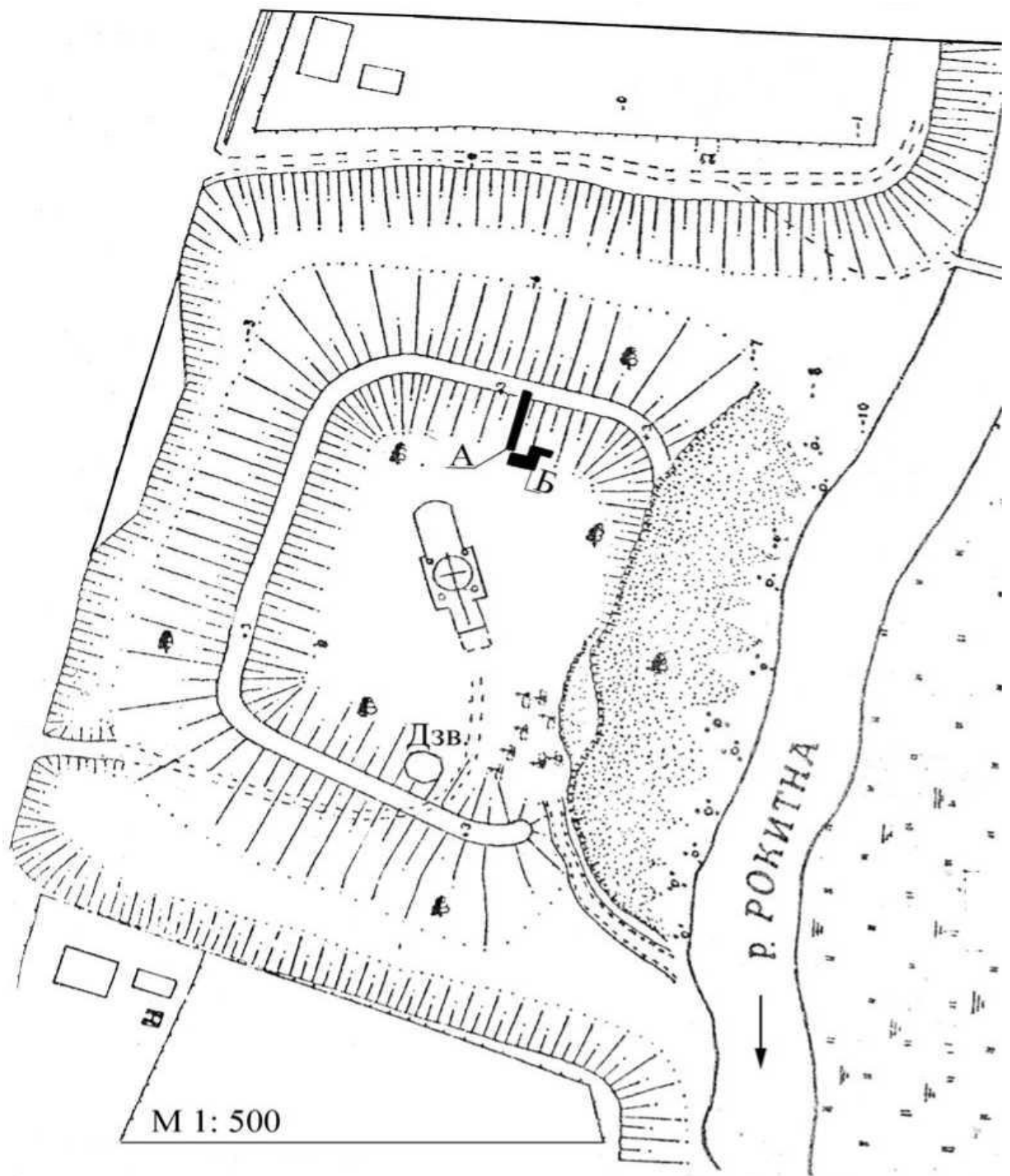

Рис. 23. План городища на Волянах (за М. А. Филипчуком).

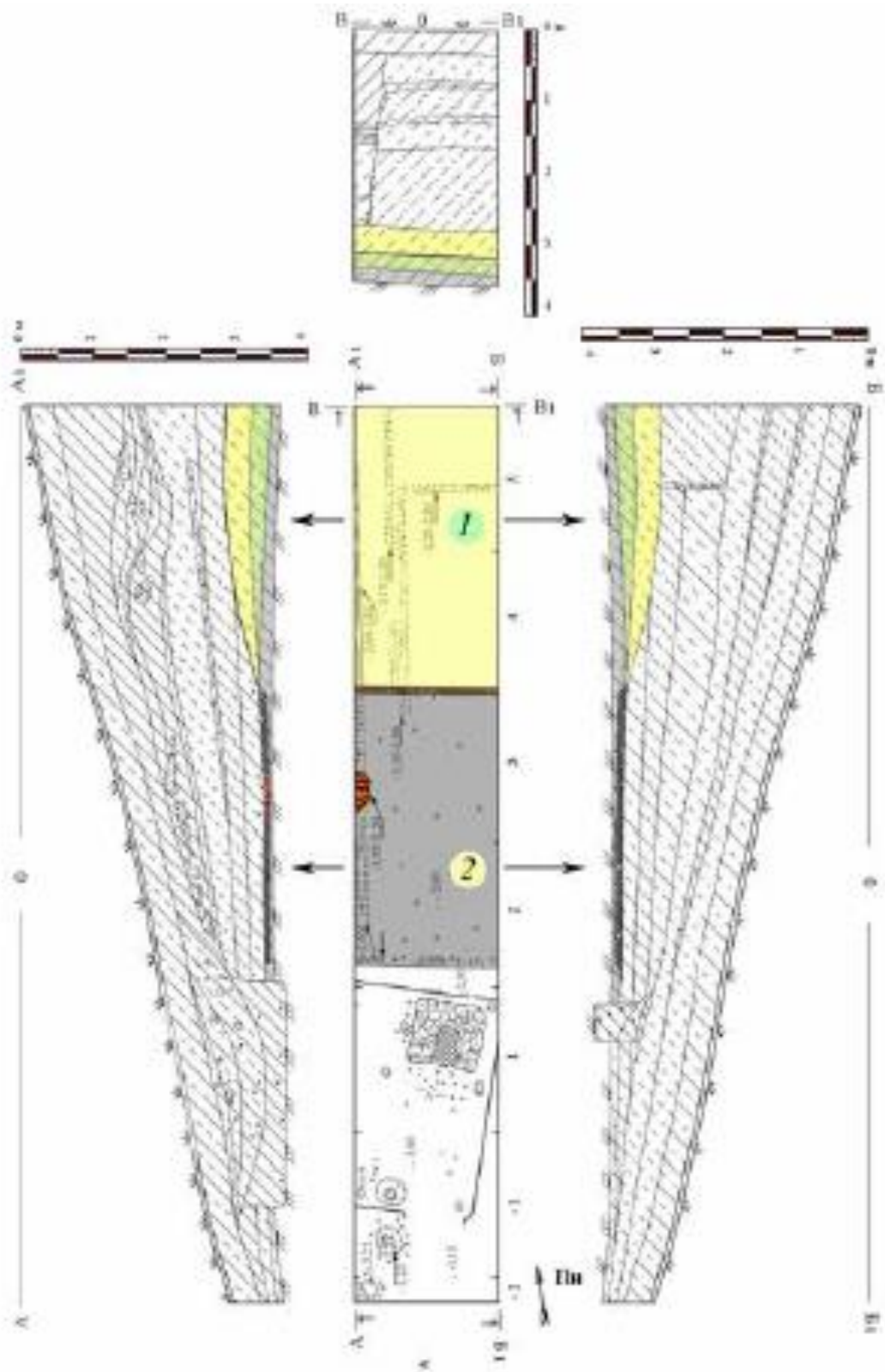

Рис. 24. Дерев'яно-земляні укріплення Пліснеського городища (за М. А. Филипчуком).

Рис. 25. Реконструкція фортифікаційних споруд Плісьнеського городища (за М. А. Филипчуком).

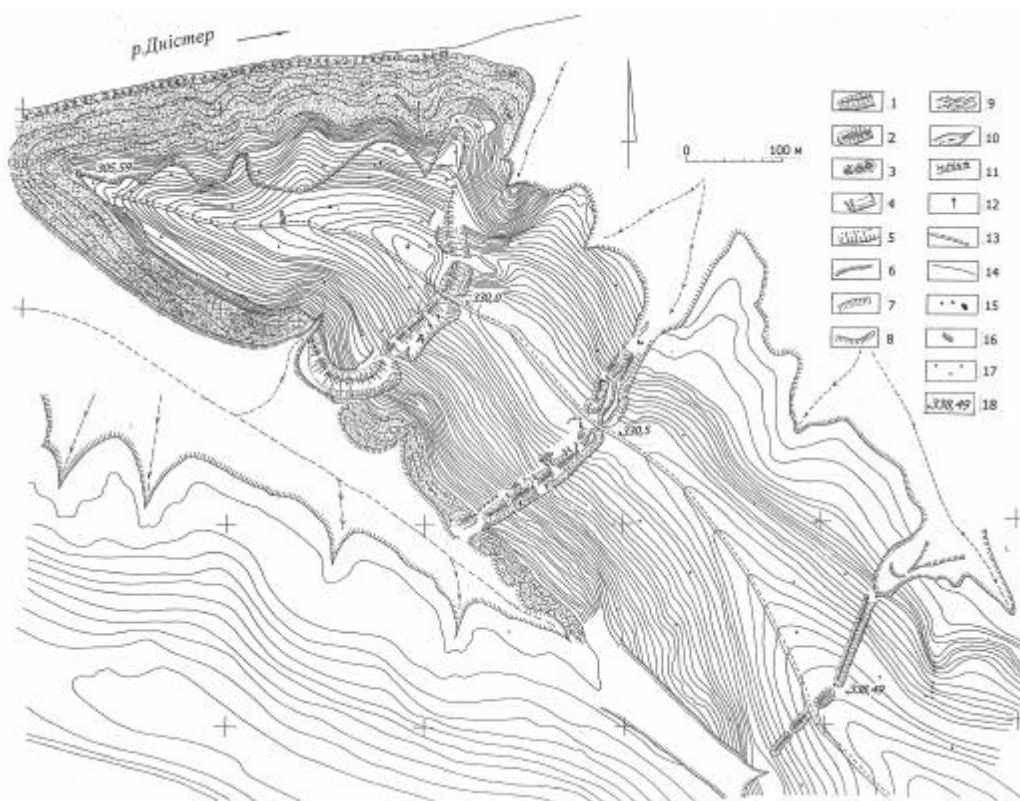

Рис. 26. План фортифікаційних споруд Городища-II (за О. Корчинським).

Рис. 27. План фортифікаційних споруд Городища-III (за О. Корчинським).

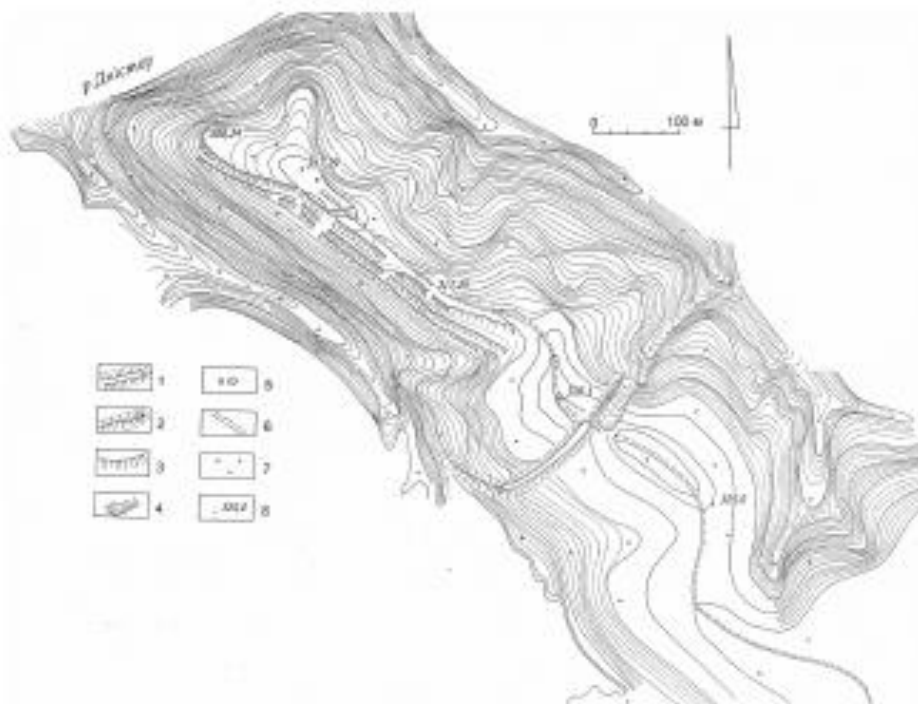

Рис. 28. План фортифікаційних споруд Городища-IV (за О. Корчинським).

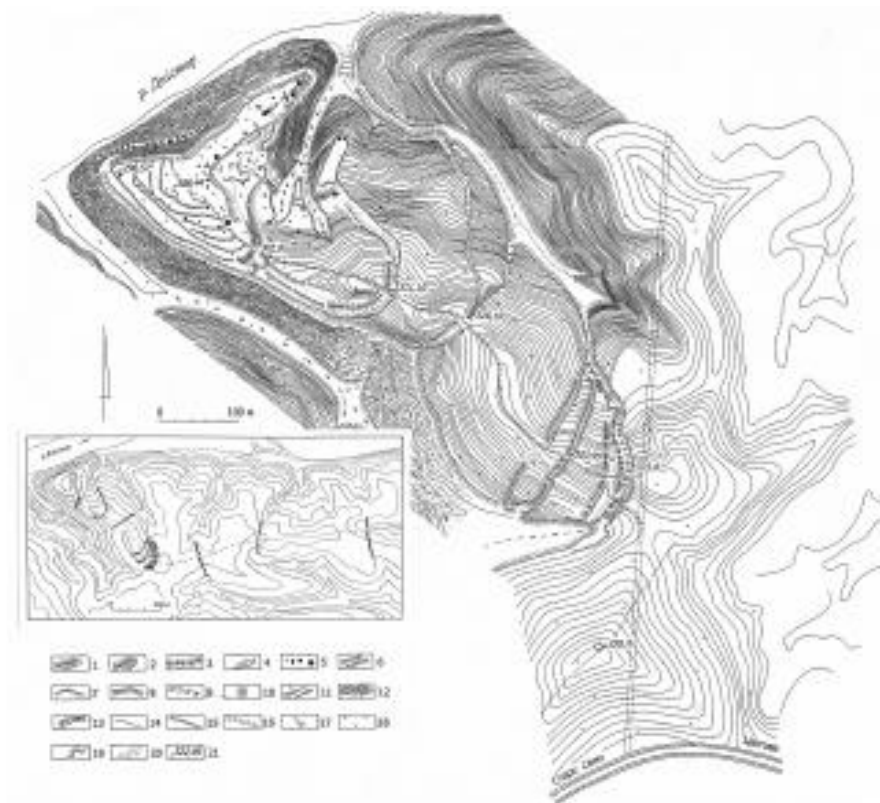

Рис. 29. План фортифікаційних споруд Городища-V (за О. Корчинським).

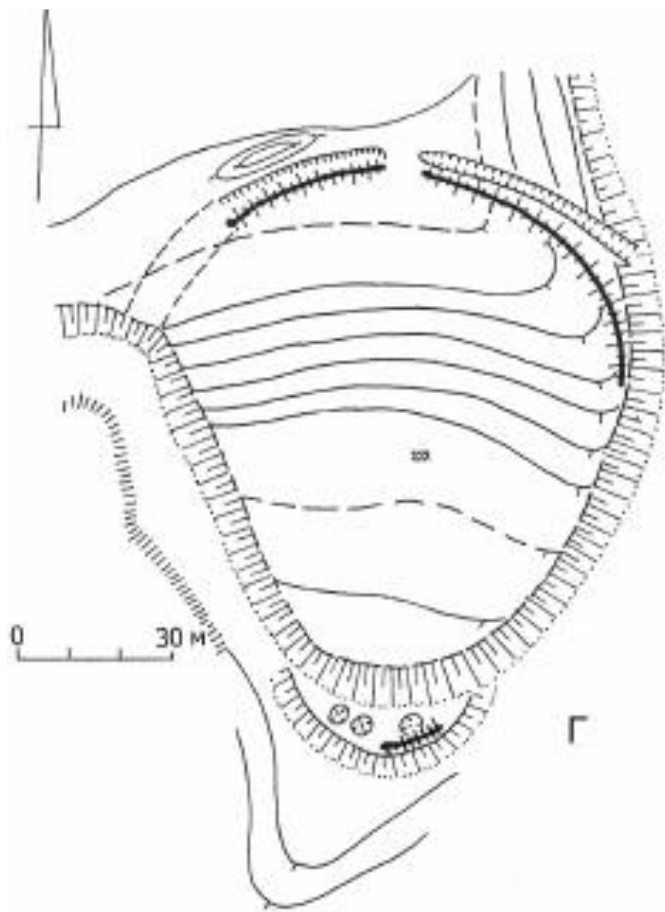

Рис. 30. План фортифікаційних споруд Городища-VI (за О. Корчинським).

Резюме

Герасим В. Фортифікаційні споруди України в період середньовіччя.

Дане магістерське дослідження присвячено розгляду фортифікаційних споруджень середньовічного населення України. Для початку раннього середньовіччя (V-VII ст.) окремі городища відомі лише на території Правобережної України. Вони представлені простими укріпленнями у вигляді ровів, валів і частоколу. З VIII ст. слов'яни починають будувати городища по всій території України. На відміну від попереднього часу, у них з'являються більш складні дерев'яні конструкції. Окреме місце серед городищ середньовічної України належить укріпленим поселенням салтівської культури, які мали свої особливості. Зокрема, наявність кам'яних фортець.

Summary

Gerasym V. Ukrainian fortifications in the Middle Ages.

This diploma is devoted to the consideration of the fortifications of the Ukraine medieval population. At the beginning of the early Middle Ages (V-VII cent.), individual settlements were known only on the territory of Right Bank Ukraine. They are represented by simple fortifications in the form of ditches, ramparts and palisades. From the VIII cent. the Slavs begin to build fortifications throughout Ukraine. Unlike previous times, they have more complex wooden structures. A special place among the ancient settlements of medieval Ukraine belongs to the Saltov culture fortified settlements, which had their own characteristics, in particular, stone fortresses.